

СЛОВАЦЬКИЙ ВИСЛАННИК НА УКРАЇНІ. (1708—1709).

Глядаючи жерел до історії Угорської Руси і переглядаючи 3-томовий збірник мемуарів і дневників із XVI—XVIII ст., виданий мадярською Академією Наук п. з. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII századból, I—III köt. (Magyar történelmi emlékek, kiad. a m. Tud. Akad., mas. oszt., isók 32—34 köt. — Monumenta Hungariae historica, scriptores, XXXII—XXXIV, Budapest, 1892, 1894, 1896), немало здивував ся я побачивши у другім томі (XXXIII, 1894) один мемуар, писаний по латинськи (всі інші мадярські), що своїм головним змістом належить до української історії — доси в історичній літературі нікому у нас не звісний. Так безпечно лежав він під покривкою мадярського характеру книжки! Заголовок його такий: *Historia allegationis dni superintendentis Danielis Krmann et dni Samuelis Pohorszky ad regem Sveciae Carolum XII, ex manuscripto praefati dni superintendentis transscripta* (ст. 451—594). В дійсності єсть се оповіданнє про воєнний похід Карла XII в р. 1708—9, якого съвідком був автор, і тому видавці дали мемуарови інший заголовок: „Опис подорожі Д. Крмана через Росію в р. 1708—1709“¹⁾. Автор був отже съвідком останнього акту великої історичної трагедії України, звісного у народу під назвою Полтавщина.

¹⁾ Мадярський титул такий: Dániel superintendent 1708—1709-ki ogot-szországi utjánok leírása, közlik Mencsik Ferdinánd és Kluch János. Видавці додали на вступі житепись Крмана (ст. 425—450).

Про те однаке його записки у нас цілком незвісні. В російській і польській літературі не стрічав я також ніякої згадки, в кождім разі не було докладнішої. Про шведську історіографію вмію тільки те сказати, що є коротенька замітка про сю „історію посольства“, подана в розвідці С. Hallendorffa про Левенгаупта (Karl XII och Lewenhaupt är 1708), виданій у Upsala Universitets Arsskrift за р. 1902, ст. 8. Остаточно хоч би й була докладніше обговорена¹⁾), то певно найменьше звернено-б увагу на те, що нас передівсім дотикає. Тому то хочу подати на сьому місці повний зміст записок Крмана, витягаючи з них усе, що придатне для української історичної науки. Передовсім зазначу те, чим записки Крмана причиняють ся до пізнання тодішніх подій і якою виходить Україна та її головні люди в розумінню і представленню чужинця.

Наперед кілька слів про автора сих записок і його посольство. **Даниїл Крман** (Krmann) походив із німецької протестантської родини, осілої на Словаччині, в результаті послованої (первісне ім'я Germann прикорнувалося до словацько-чеської мови), родився 1663 р., студіював фільософію і теологію у Бреславі, Липську і Віттенберзі, був учителем у ріжних словацьких школах, пізніше сповняв духовні функції в кількох місцях, а 1706 р. був вибраний суперінтендентом лютеранської церкви північної Угорщини. Було се в часах тяжких для угорських протестантів. Австрійський уряд стремів до того, щоб перевести тут хоч запізнену контрреформацію. Релігійний утиск, побіч політичного, викликав повстання кн. Франца II Раковці, що підняв ся обороняти свободу мадярського кальвінізму. Німецькі словацькі лютерани, давлені також урядом, були по часті прихильні до змагань князя Раковці. Коли згоріла протестантська колегія в Пряшеві, тоді синод у Розенбергу (Rózsahegy) 1707 р. рішив вислати посольство до протестантських держав — Прусії і Швеції, щоб їм представити сумний стан лютеранської церкви в Угорщині і просити підмоги²⁾. До посольства вибрано самого суперінтендента Крмана і одного зі словацької шляхти, Самуїла Погорського. Зразу мав із ними їхати також посол кн. Раковці,

¹⁾ Шведська історична часопись *Historisk Tidskrift* була доси для мене неприступна.

²⁾ Із шведським королем мали угор. протестанти зносини ще й перед тим. Такі прошення до сторонніх держав були в давніших віках дуже звичайні, такі самі як заходи українського духовенства першої пол. XVII ст. в Москві.

але не поїхав, тільки дано їм від князя листи обезпечення. Посли виїхали з Пряшева 14 мая, їхали через Бардів, Санч, Сандомир, Пулави, Варшаву, Вармію, Кенігсберг, звідти на Литву через Вильну, коло Могилева зійшли ся зі шведським військом і даліше ішли з ним разом аж до Полтави, звідти перейшли по погромі у Бендери та через Молдавію і Марамарощ повернули до дому; 5 вересня 1709 були вони в Мункачові. Остаточний результат посольства був такий, що на пряшівську колегію привезли послі від шведського короля 20.000 талярів, а крім того на дорогу дістали 1.000. Крман жив опісля до р. 1740. Полишив по собі значне число творів писаних словацько-чеською і латинською мовою, переважно друкованих за життя автора; дещо полищалося в рукописах. Зміст творів переважно релігійний, в часті фільольогічний¹⁾.

Для нас, розуміється, має значіннє тільки опис згаданого посольства, виданий з рукопису віденської надворної бібліотеки, як видно з заголовка, не з оригіналу, а з копії. Посольство се описане дуже докладно. Оповідається тут не тільки те, що безпосередно належить до подорожі й посольського діла, але автор вписує богато того, що видів і чув; у самого слідно обсерваційний дар і цікавість. Правда, найбільше інтересується він політично-воєнними подіями, а з суспільного життя тим, що звязане з релігією, однаке й живо займає його як освіченого інтелігентного чоловіка, все інше. Додати до того легкість оповідання та гумор — і дістанемо з його записок цілком прямну лектуру.

Остаточна редакція сих записок мусіла бути по повороті хоч певно в короткім часі, бо ніде не слідно якихось вказівок на пізну редакцію²⁾. Що в головнім маємо тут записи роблені під час самої подорожі, майже з дня на день — про се годі сумнівати ся. Поодинокі частини записок злучені часто механічно, подекуди полишила ся неясність у гадках і висловах, навіть маємо повторення — все те вказує, що автор мало переробляв свої первісні записи. Се радше дневник, аніж „історія“, як

¹⁾ Реєстр його творів поданий у передмові (ст. 444—445).

²⁾ Кілька його заміток, основаних на подіях і відомостях пізнійших від головної акції, не можуть відсувати написання на пізний час; усі вони пояснюють ся легко і допускають хиба кількамісочне віддалення. Навіть найпізнійші звістки, як про приняті Маєрфельта царем, поступування царського посла в Кенігсбергу з причини полтавської побіди, лист царя до Сенявського не роблять ніяких трудностей без допущення пізних вставок.

назвав її сам автор, чи може лиш переписувач. Не виключене, що части́ь укладу записок походить від переписувача, що користувався орігінальними нотатками Крмана. Передівсім велика сила похибок у іменах і назвах вказувала би на те, бо годі їх усіх покласти на рахунок видавців. Та знов правда й те, що видавці навіть не пробували доходити їх автентичності.

Тепер приступимо до обговорення самих записок Крмана, коротко збуваючи те, що описує дорогу через Польщу, Литву і Прусію, а спиняючи ся довше на тім, що належить до його побуту на Білій Русі й Україні. Сам опис подорожі зразу сухий, мало цікавий, чим дальше — оживляється і богатіє змістом.

I.

Наперед автор говорить про приготовання до подорожі, переговори з кн. Раковці, подає текст рекомендаційного листа розенбергського синоду та інструкцію його для послів (451—456). Дорога через Польщу (456—463) до Пруссії (464—473) має для нас мало інтересного, про Русинів тут майже не згадується. Хиба говорячи про їзду з Бардієва до Санча, в сам день лат. Вознесення, додає, що того съвята „не съвяткували однак Русини¹⁾ у селах Польщі, куди ми переходили“ (457). Посли пereїздили серед ріжних пригод, дуже характеристичних для політичного і суспільного життя тодішньої Польщі²⁾, через Санч, Заклуче, Опатовці, Нове Місто, Баранів, Дзіків, Сандомир, Виняри, Завихост, Кольчин, Пйоторовиці (Petrowin), де мав автор нагоду записати три флісацькі пісні (458—9), Камень, Казимир, Пулави, Стенжиці, Тарновек, Чарників, Кальварію, а 9 червня були у Варшаві. Ся столиця описана докладнійше (461—2). Тут наймили собі підводу якогось Собеського і поїхали через Янів лісами у польську Прусію; тут переїхали Вармію, Зебург, Бартенштайн і 21 червня станули в Кенігсбергу. Побут у сьому місті описаний

¹⁾ Rassi — так зове автор також Білорусів, Москалів зове звичайно Moscovitae. Українську людність називає найчастійше „Козаками“ (Cossaci), а з того деколи виходить неясність, кого розуміти під цим іменем.

²⁾ Часто приходить ся автору підчеркувати недостачу публичного ладу і забезпечення життя й майна, велику своєвільність приватних міліцій (Сенявського), некультурність краю, низьку моральність лат. духовників (монахів, ст. 458) і т. ін. Спеціально Варшава, хоч загалом значно культурнійша від краю, куди переходили послі, здивувала їх своїм розпаношенням розбійництвом і жебрацтвом (ст. 462).

ширше, головно університетські й церковні відносини і... ріжні штуки якогось вивченого англійського коня (465—472). 10 липня виїхали з Кенігсбергу на Інстерберг, а 26 перейшли литовську границю. Зараз на вступі у польську державу, при стрічі Жидів-митарів, автор згадав звісний афоризм : *Clarum regnum Polonorum est coelum nobiliorum, paradisus judaeorum, purgatorium plebeiorum, et infernus ruricorum etc.* (473). У місточку Верболовій (Verbolova) замітив автор перший раз „руську“ церков побіч латинської ; переїзд через міст у Ганушишках (Hanussisko) пригадав автору польську приповідку про *polski most, niemiecki post* (474). Через Neustadel прибули 1 серпня у Вильну. Се місто описане також докладнійше (475—8). Тут запримітив автор подвійні руські (*ruthenicae*) церкви, уніяцькі і православні, зазначуючи, що на Литві переважають перші, на Україні (*in Cosakia et sub metropolita Kijoviensi*) другі (476—7). Дальше посли їхали через Слободку (Sbodka), Соль (Czol), Сморгонь (Smargon), Маркову (Morklova), Лебедів (Lebedova), Радошковичі (Radoskovje), Білоручі (Biralovce), Смолевичі (Szmolowec), Уперевичі (Vrirovce)¹⁾, переїшли Березину, дальше через Борисів, Начу (Naacs), Крупки, Бобр (Wielky Bobr), Словяни (Slavenie), Павловичі²⁾, Тетерин (Csescerin), де вже почали стрічати шведські війська, Головчки, де над р. Вибичею (Vibissa) оглядали посли місце недавної битви Москалів і Шведів (3 липня), з якої трупів подибувано скрізь аж до Могилева (ст. 485)³⁾.

Сюди прибули 16 н. с. серпня⁴⁾. Королівський табор був по другому боці Дніпра ; туди подалися посли. Напроти них вийшов обозний Магнус (*regiae majestatis faber*) ; він завів їх до д-ра Мальмберга, королівського сповідника і президента воєнно-цер-

¹⁾ У всіх тих місцях панувала морова пошестя, як усюди в Польщі.

²⁾ Тут ночували коло кладовища за селом, при тім автор замітив, що такі самі є на Україні (*in Kosakia*) : *extra pagos in loco aliquo editiore vel separato et betullis altissimis ornato, dubio procul Judaeorum imitatu, qui in hortis et sub arboribus quondam sepeliebantur* (ст. 484).

³⁾ На могилівській брамі побачив автор намальованих двох Єзуїтів, а при них напис : „*Vos estis lux mundi*“. *Obstupui, steteruntque comaе visa hac insolenti inscriptione — замічає автор* (486).

⁴⁾ Тут треба пояснити, що жерела до історії тих часів подають дати по троякому календарю : Шведи уживали тоді ще старого стилю, але з кінцем вересня 1708 пропущено вже один день (мало се діяти ся що 4 роки), так що від того часу їх календар пізнійший 10 днями від нового стилю ; Росія держала ся все старого стилю, пізнійшого 11 днями ; наш автор уживає правильно нового стилю. Задля сеї неоднаковості бачимо часом у істориків похибки, як у Костомарова, а навіть у Фрікселя.

ковної консисторії, а від нього до міністра графа Піпера. Сей приймив послів холодно, обіцюючи другого дня авдієнцію у короля. Опісля були у королівського секретаря Оляфа Гермеліна. Другого дня з полудня приймив їх король. Крман виголосив перед ним довшу промову¹⁾ і в ній зобразив прикрай стан угорських протестантів, принадливих до двох націй — мадярської і словацько-чеської, просячи підмоги і протекції. Відповідь прихильну іменем короля дав Гермелін. Кілька днів пізніше вручив Крман королеві основний меморіял про стан угорських протестантів (491—495)²⁾. Результат того був зразу для послів прикрай. Дістали на письмі чесну резолюцію³⁾, однаке головна ціль — здобути запомогу на пряшівську колегію була делікатно збута нічим⁴⁾. Дістали ще посли лист обезпечення (*literae passus*)⁵⁾.

На тім кінчило ся властиво ціле посольство; посли хотіли вертати, однак се було небезпечно, бо всюди в околиці було богато Калмиків у воєнній службі Петра. Тому то посли мусили йти дальше зі шведським військом. Для цілей посольства вийшла з того остаточно користь, бо прошену грошеву підмогу (в значній висоті) дістали посли аж у Бендерах. Як би були покинули Шведів зараз на Білій Русі, були-б вертали до своїх з порожніми руками. В дальшім поході з армією прийшло ся послам зазнати дуже богато клопотів, недостатків і небезпек; кілька разів жите їх висіло, як то кажуть, на волоску. І тут то як раз записки Крмана зачинають бути більше інтересні. Автор поробив між Шведами широкі знайомості, навіть серед найближчих королеви, як (окрім згаданих) із Нордбергом, Меєрфельтом, Реншильдом і ін. Наслідком того мав завсіди добре відомості про ситуацію і хід діл, тому то записані ним звітки, навіть ті, що

¹⁾ Поміщену в записках ст. 488—490.

²⁾ Між іншими жалував ся на спишського старосту Любомирського, що угнітав протестантів; просили також, аби до академії в Gryphiswald прийманим молодіж із Угорщини.

³⁾ Подану в записках, ст. 498—9. Відповідь датована: *in castris ad pagum Vibochium (Високе) in Russia Alba, die 18 aug. (29. VIII н. ст.) a. 1708.*

⁴⁾ Гермелін вручаючи відповідь короля замітив, що в Угорщині єсть богаті копальні золота (ст. 498).

⁵⁾ Ст. 499—500. Лист датований: *in castris ad pagum Budischinova in Russia Alba, die 26 aug. (6. IX н. с.) 1708.* В ньому на прошення самого Крмана не згадано нічого про духовний уряд посла, щоб не наражувати його на прикорости в переході через Польщу. Що до місця написання листу, то назви Budischinova не знайшов я ніде, се певно перекручена назва Ботвинівки, де в тім часі як раз був король.

сам не був їх съвідком, переважно дуже точно годять ся з іншими жерелами (шведськими).

Підім слідом за автором.

II.

З під Могилева рушили з обозом 18 серпня серед беззастанних напастей Калмиків; найближшу ніч провели під голим небом, а 20 серпня через с. Боготець (Bohotec) прийшли у г. Сталку (Stalky), де забавили цілий тиждень, бо військо мусіло збирати для себе хліб із поля (ст. 495—6). Звідти розпочав ся марш 27 через Головенчиці (Hološcice), Високе (18/29) і Чауси, дальнє зворот у напрямі до Чернкова (Czernikow), де й станули 30 серпня. Переправа через Сож тут не могла відбути ся, бо весь ліс за рікою був обставлений Москальми, що розпочали артилерийний огонь. Та Карло XII прямував не туди. Його військо перейшло річку (Удогу) по мості, нароком збудованім, і стало у с. Зорі (Zwori), де задержало ся кілька днів¹⁾.

Із Зорів напрям змінив ся на цілком північний. Дня 5 вересня бачимо послів у Батвинівці (Bacwinovka), а 7 вересня у (неназванім) селі коло Молятич (Miletitz), а звідти у самих Молятичах, які застали спалені Москальми. На чверть милі від автора відбувалася 10 вересня битва, перша, що в ній Москалі билися хоробро²⁾. Страти подає автор на понад тисячку Москалів і 240 Шведів³⁾; сих і тих велів король похоронити. По битві вночі Шведи відступили дещо на Sapulova чи Sepulova⁴⁾,

¹⁾ Автор згадуючи про обсадженне лівого боку Сожі Москальми пише: *sed rex non versus Cossackiam, verum versus Smolensko iter direxit* (ст. 497). Як що ся фраза не повстала аж під час редактування записок, а була вже в голові автора під Чернковом, було-б се съвідоцтвом, що король від Могилева, а в крайнім разі від Чаусів мав гадку іти на Україну, що й ясно виходило-б із напряму маршу. Доказ великого хитання короля, про яке згадують часто шведські жерела (пор. Fryxell, *Lebensgeschichte Karls XII*, 2; E. Carlson, *Karl XII, ryska fälttagsplan 1707—1709* (*Nordisk Tidskrift* 1889, 376)).

²⁾ *Et omnes mirabantur, unde ipsis esset tantum cordis, cum hactenus fugere soliti fuerint* (501).

³⁾ Пор. Fryxell, 100—102, де числа страт дещо інакші. Наш автор подає також, що в битві брало участь: 20 тисяч Москалів, а тільки 4 полки Шведів. Звісно, автор записав те, що чув, певно не без перехвалок із боку Шведів.

⁴⁾ Се село мало-б лежати пів милі від Молятич, але на мапі я його не знайшов, хиба що се буде перекрученна назва Заболотя (на захід від Молятич), або й Сомулева (на південь від першого); Заболоте більш імовірне.

та 3 дни (15—17 вересня) спочивали у Бездовичах (Bezvodie). Дальше не натрафляли ані одного села неспаленого: „Бо царь пустошив усе огнем, аби Шведи не мали ніякого удержання (*subsistentia*)“ (502). Дня 18 вересня були у Пацкові (Batzkow), де згадується мала перепалка з Москалиями, звідси в Мілекові (Milovka), а 20 вересня звідти пішли до московського города Мілонович (Michanowitz)¹). Тут дізналися, що Мстиславль спалений царем. При переході через ріку (Городню) розвела ся 27 вересня мала, але остри битва (503)²). Тут уже на московській території забавили Шведи до 23 вересня. Другого дня дав король знак до многоважного відвороту на півднє, на Україну³).

Наш автор толкує сей зворот тим, що Шведи були страшно помучені битвами, скорими маршами, а не мали поживи, бо Москалі пустошили все за собою⁴). Мав тут також заважити лист гетьмана Мазепи до графа Пінера з зазивом прибувати на Україну⁵).

¹⁾ Ся перекручена назва певно означає Милковичі поруч Татарська над Сожею, бо тілько тут була найближча литовсько-російська границя.

²⁾ Се мабуть та сама битва, що в шведських жерелах зове ся: під Раєвою (Fryxell, 103).

³⁾ ...omissa ulteriore hostium persecutione praeter spem omnem die subsequentem iam illustri signo buccina dato ex finibus Moscoviae rex Carolus exercitum suum tota hac estate defatigatum reduxit versus Mohiloviam (504).

⁴⁾ Voluisset quidem hostem, ubicunque esset, occupare, si per defectum annouae potuisset, et maluit a fugiente et omissa flammis vastante desistere, quam in dies sibi suisque aritiora videre (504).

⁵⁾ Розуміється ся, Крманови були добре звісні дотеперішні зносини Мазепи зі Шведами. Загальний його висказ: *fama fuit non mendax, allatos frisse ad comitem Piper literas ducis Cosaccorum Mazererae, quibus invitatus fuerit rex Carolus in Cosackiam...* не дає близької дати, коли гетьман предложив Шведам план походу на Україну. До реї сказавши, ми не знаємо ніяких автентичних листів Мазепи до Карла XII, а тілько менше або більше недокладні реляції інших людей. Супроти того виходить богато неясного. Діло в тім, чи тепер, себто літом-осінню 1708 р., гетьман закликав Шведів на Україну, чи ні? Ще рік перед тим мав Мазепа обіцяти Карлові, що пристане до нього і Станіслава, як одна армія увійде на Україну, а дві інші підуть на царя (Fryxell, 80). Але чи бажав собі Мазепа стягти тепер одиноку шведську армію разом із усюю армією Петра на Україну — можна сумніватись. Маємо інші звістки (Орлика), що гетьман справді перепудив ся, дізnavшись, що Шведи завернули на Україну (Костомарів, Мазепа, 411). Суперечність ту можна буде розвязати аж на основі оригінальних актів. Усеж таки можна на певно сказати, що не письма Мазепи привели Карла до зміни напряму — покинути марш на Смоленськ, а йти на Україну. Король був занадто власно-

Перегони Карла з Петром, щоб найскорше дістатись на Україну, малює автор кількома наворотами дуже плястично¹⁾.

вільний, аби піддавати ся чиємсь намовам. Після шведських звісток посол Мазепи був у Карла під Могилевом (Fr., 100) і зразу армія шведська справді ішла в напрямі південно-східнім, аж від Черикова завернула на північ. Поперед наведені слова нашого автора (*non versus Cosackiam...*) дають догадуватись, що про похід на Україну була тоді між Шведами мова. Все таки король ішов на північ, аж твердий опір Москалів, опізnenie Левенгавпта, спустошене околиці і т. ін. приневолило короля завернути. Йому треба було живности і війська. Одного і другого міг дістати або на Україні, або близше балтийських провінцій. Вибір був справді трудний. Як відомо, в оточенню короля були гадки поділені. Наш автор оповідає і про се, тілько що міняє ролі Піпера і Реншильда, приписуючи першому з них дораджування походу на Україну, другому на Смоленськ і Двину (504). Рішення короля пояснює автор ось як: *enim vero incessit animo cupido praeoccupandorum Cosaciorum et Cosakiae fertilissimae atque bellicosissimae in ditionem redigendae, ducenta milium milia regi Carolo accessura credebantur* (*ibid.*). Сі слова, се також одно із съвідоцтв, що сей важний зворот доконав ся не в інтересі Мазепи, а серед конечності для користі Шведів. Не треба додавати, що власні замітки нашого автора про більшу користь походу на Смоленськ узяті *ex post*. Як сказано, генеза козацько-шведського збратаання 1708 р. досі мало просліджена. Старші історики, між ними Fruxell, глядають початку його ще в р. 1705, на той місце у новіших перемагає гадка, що плян Мазепи не старший від осені 1708 р., хоч і се має в собі богато неясностій (Пор. E. Carlson, *Slaget via Poltava*, 6, 66, друг. у *Historiska Studier, festskrift tillägnad C. G. Malmström*, Штокгольм 1897). Остаточно остаеться питання вільне, не-порішнене: чи, коли і як впливну гетьману Мазепа на воєнний плян Карла XII?

З тим нероздільно лучить ся інше питання: який вплив мали воєнні події на уложені пляну Мазепа — визволення України з під московського панування? На разі можна тілько зазначити безсумнівний факт, що переміна воєнного пляну Карла XII (похід на Україну, заміс на Смоленськ і Москву) стали ся не з огляду на пораду гетьмана й інтереси України, а тілько виключно король бачив у тім звороті ратунок для своєї армії (Пор. E. Carlson, op. cit. 4). Записки Крмана дають теж одні съвідоцтво в тім напрямі.

¹⁾ „Постішаємо отже цілими днями і ночами, що аж падуть коні. Можна було видіти, як богато благородних коній, обезсилених страшним гоном, падало на землю, як їздці ставали піхотинцями, як богато возів ломало ся; можна було почути, як неоднаковий осуд висказували вояки про сей напрасний поворот“ (504). Або страшний похід через ліси між Сохею та Іпуттю: „В богато місцях зголоднілі вояки мусіли рубати дерева і робити дорогу на далекім просторі. Денеде дорога ставала така прикра, що вози не могли вигідно пройти задля повалених дерев, треба було поперед відтягати їх або рубати. Коні були так помучені, що не могли навіть іти, не то тягнути навантажені вози. Застряг один віз — ставали всі дальші; як намагалися об'їхати, попадали у ще скрутнійші труднощі та ще більше опізнюювалися. Кінні гнали в самі пропасті наоколо возів. Раз-у-раз повставали крики, сварки, благання, коли один одному не хотів або не міг уступити. Візники

Дорога ішла через Kolodiin (?), Пацків, Hlubiky (?), Молятичі, а 29 вересня дійшли до Кричова (Kruscov), де автор замітив богато руських церков, пізнав ся з одним попом і навчив ся від нього „називати руські букви“ (505); дня 30 вересня перейшли р. Сож по двох мостах і увійшли у 18-милевий ліс і трьома колюмнами (*triplici via*) переходили села: Hasstulowice (мабуть Костюковичі), Каничі, в кінці станули у Дрокові б жовтня¹⁾.

Тут спочивала армія 14 днів. На сьому місці розказує автор про два нещасти Шведів. Генералмайор Лагеркрона, що був висланий на перед, аби зaimив Стародуб, збив ся з дороги (*aberraverit a recta via*) і прийшов за пізно²⁾, так що його випередили Москалі. Друге нещасте постигло ген. Левенгаупта під Лісною (ст. 507). Причину його поясняє автор дуже вірно: нещасливий похід Лагеркрони на Стародуб примусив Карла XII до надзвичайного поспіху, щоб випередити московські війська в поході на Україну (*accessit festinatio... ne Moskovitae prius Svecis in Cosakiam penetrarent*) і тому король рішив ся здати Левенгаупта самому собі. При тім висказує Крман гадку, що як би король був задержав ся по тім боці лісів хоч два дни, то до нещасти не дійшло би (507). В дійсності два дни було б мало³⁾. Після тих невдач між Піпером і Реншильдом вибухла нова суперечка. Король зробив тимчасом напад на Мглин (Cmeling), набрав живности і велів розвалити вежі на памятку (508).

Дня 21 жовтня армія рушила дальше. Автор нотує місцевости: 23. X Kussice (Кустичі?), місточко спалене Москальями (*excepto templo, claustro et paucis domibus*), дальше Biela чи Vie-

гукали на себе, як тільки хто оставав ся по заду. Коний бито без усякого серця. Кілька соток їх згинуло в тих 14 днях, інші були так обезсильні, що стоячи не могли навіть їсти. Нераз були ми съвідками жорстокости Шведів і Литовців, що до коний“ (506).

¹⁾ При тім згадані села: Високе, Симоновка (Ssimontonka) і Шеверди (Saveddy) (506).

²⁾ Отже про селянина, буцім то висланого Скоропадським, аби звести з дороги Лагеркрону, нема тут мови. Без сумніву був би се автор записав, як би так справді було. Виходить, що ціла та історія з селянином пізнійша видумка, або перекрученій факт, на оправданні невдалого походу генерала (Пор. Костомарів, 411; Nordberg, II, 242, Fryxell, I, 126).

³⁾ Fryx. 107.

lany (?)¹⁾, Yurkowice, Panurowce²⁾, Меженики (Muženky), Пятовск (Piatosska). У неділю 28. X були під Стародубом. „Місто довше ніж на чверть милї, прикрашене церквами“ — каже автор (509). Незадержуючись минули Стародуб (з заходу). 29. X прийшли у с. Bielarusca і тут задля достаточної поживи стояли Шведи два дні; 1 падолиста прийшлось ночувати у лісі, серед морозу, без огня³⁾; 2. XI стояли в с. Uhrodek, 3. XI переходили Chmelinka і Larenek, а 4. XI підійшли під Новгород Сіверський (Novogradek Sevěrsky), де з великою бідою переїхали стрімку гору. На ніч посли станули у Гірках (Yurky)⁴⁾, де перебули від 5 до 10 падолиста „чуочи кожного дня гук гармат, бо Москалі старалися спинити перехід Шведів через Десну“. В тім часі тут (8 падолиста) злучився зі Шведами Ill. Cosaccorum dux Joannes Mazepa з невеликим відділом легко узброєних козаків⁵⁾. Гетьман мав тут свій замок — як нотує автор — і тут був на авдіенції й обіді у Карла XII.

III.

В тім місці знаходимо в записках ширший екскурс про самого гетьмана Й козаків (512—514).

Відомості про минувшину Мазепи добув автор аж пізнійше (postea) з ріжких жерел (ex conformibus variorum relationibus). „І. Мазепа в молодих літах служив на дворі польського короля у якогось знаменитого королівського міністра; сей піймав його на злочині чужоложства із своєю жінкою, вкинув у велике начиннє повне плинної смоли, витягнувши втрутів у піре, а коли воно йому по цілім тілі сильно облипло, посадив на коня лицем до хвоста, звязавши ноги під черевом коня, і так як чудовище їхав девять миль; кінь заніс його до одного знаного йому

¹⁾ Тут занотував: Ubi conspeximus circiter 100 colliculos ab utraque parte viae... dubio procul saeculis praeterit in gente hac bellicosa erant strages hominum ibidem sepultorum (508).

²⁾ Чи се не Панурівка між Стародубом і Новгородом С.? Така похибка в порядку сіл могла статись у автора при редакції записок.

³⁾ „...мусіли ми ночувати в середині ліса без огня, бо дрова позамерзали й огонь не хотів їх брати ся. Виставлені на вітер не могли ми довго ані стояти ані лежати, він палив наші лиця і добував ся аж до тіла, навіть частими ликами горівки не можна було себе загріти“ (510).

⁴⁾ Певно хибно відчитано з рукопису зам. Hirky.

⁵⁾ cum exigua suorum leviter armatorum manu (512).

шляхтича; від нього дістав одіж і задля сорому покинув Польщу і втік на Україну (*Cosackiam*), а що був то чоловік талановитий (*generosus spiritus gerebat*), став гетьманом із волі царя (*a czarea majestate creabatur dux*)¹⁾.

Характеристика гетьмана ось яка: „Муж літами понад сімдесятку, з суворим (*torto*) лицем, уложенім на козацький звичай, учений в латинськім, польськім і руськім язиці, власник великих достатків, що їх призбирав із річних пенсій царя і польського короля та з богатих власних доходів і річного чиншу своїх підданих. Бо ціла Україна залежна від свого гетьмана (*duci*) до кінця його житя, а він вибирає відповідніших із своїх підданих поміж своїх двораків (*aulicorum*) і надає їм міста й села на уживання, від інших підданих збирає сам доходи, і від кожного селянина (*colono*) бере у рік чиншу один, два або й більше золотих польських — відповідно до оцінки можливості. У всіх містах і важніших селах має свої двори, посіlosti, броварі і горальні“ (513).

Одною з найважніших прикмет характеру Мазепи зове автор його вмілість удавання: „по переконанням — Поляк, пріхильний радше до Поляків і Шведів, аніж до Москалів, однаке вмів се закривати дуже зручно“²⁾). Дальше розказує автор, як удавав гетьман ще недавно вірність царю і радість по причині побіди над Левенгавптом, пючи на здоровля Петра, „наказавши стріляти з гармат за кожною чаркою вина“³⁾). При тім автор оповідає про те, як гетьман зручно довів до сполучення зі Шведами. Однаке його оповідання, хоч основане на правдивих фактах, передане з наслуху, має недокладності й похиби⁴⁾.

¹⁾ Поминувши недокладність останнього речення, бачимо, що скандальний факт із молодих літ Мазепи розказаний тут у формі досить зближений до оповідання Отвіновського або Стебельського, але з деякими відмінами. Кінець-кінців у тім оповіданню маємо один доказ більше, що дійсний факт випадку з Мазепою мабуть безповоротно закритий ріжними додатками.

²⁾ ...spiritum polonicum gerens favit magis Polonis et Svecis quam Moscovitis, dissimulavit tamen id quam optime (514).

³⁾ Пор. гратуляційне письмо гетьмана до царя з тоїж нагоди (Костомарів, 422—3).

⁴⁾ „Мав він між своїми домовими одного Шведа, його пробував часто жартами, а коли спостеріг, що він вірний своєму королеві, пошанував його чаркою в честь шведського короля, питав його, чи хоче йому вірно служити та з'обовязавши присягою вислав до короля Карла. Та щоб відобрati цареви всяке підозрінne про себе, про що вже пішли були слухи, вислав на

Так само відомості його про відносини серед козацтва, устрій політичний та суспільний, недокладні, звичайно, як записані без власного безпосереднього досліду, а тільки з оповідань інших людей¹⁾.

царський двір свого сестрінка фельдмаршала Войнаровського; звідти його відослано до Шереметєва, а той приймив його неприхильно (*acrius*) і виявив, що вже приготовано кайдани на нього, на гетьмана його сторонників (*compedes esse iam pro ipso et duce Mlazerra ipsique adherentibus praeparatos*); тоді він ледви усунувши ся з очій Ш—єва, серед темної ночі кинув ся тікати і дістав ся щасливо до шведського обозу. Мазепа вправдовував у листі до царя се молодече діло свого сестрінка. Тимчасом скликавши коло 30 полковників, яких мав за вірнійших, предложив їм питання, що треба чинити і з ким хочуть лучити ся: царь нарушив богато їх вольностій, накидаючи московські залоги на Україні, набираючи що року певне число коній, відмовляючи козакам принадлежної платні, відриваючи вже три роки від України три полки; протицно, шведський король живе дуже далеко і від нього нема небезпеки для їх вольностій, навіть можна надіяти ся їх прибільшення; він дуже вірний своєму королівському слову, не покине їх, як віддадуть ся в його владу, доси все побіджав, а то тому, що за ним справедливість і божа поміч; гетьман уже над гробом (*morti vicinum*) та хоче ще покласти свої спили і кров за добро своєї України. Всі присутні згодилися однодушно на плян гетьмана, заприсягли тайну і розійшлися. Між ними був один, що зараз потайк втік до царя, щоб зрадити се діло, Мазепа ж хотів його інформації випередити, написав до царя лист, повний підданости, просячі розказу, чи має ждати довше, чи йти на Шведів; лист віддав одному з вірних своїх слуг і велів усіма силами випередити зрадника. Тимчасом коли зрадник спирав діла Мазепи, випереджено його, коли був допущений перед царя і викрив діло, наказано його бити буками; по першому разу потвердив зраду, так само по другому разу, за третім усе заперечив і тим сам став цареві підозрений, бо сей і перед тим зінав, що між ним і Мазепою панує ненависть задля жінки, з котрою мав зносини гетьман (*propter uxorem a duce familiarius habitat*). Тому відіслано нещасного зрадника до гетьмана і на того розказ відрубано йому голову. Але по відпаді Мазепи вийшла його невинність на верх, тоді царь показав свою ласку його жінці й дітям, а Мазепину столицю велів зруйнувати й обсадити інші городи, головно Білу Церкву, де перевозувалися скарби Мазепи і богатих козаків. Розказ видано скоріше ніж можна було надіяти ся і гетьманські городи впали в царські руки. На його місце царь поставив стародубського полковника Скоропадського (*Skurupaczkij*), імя Мазепи знеславлено, кат вішав його скрізь по Україні й Московщині — як що можна вірити загальній поголосці²⁾ (515—6). Як бачимо, в цілім сім оповіданню розказані загально дійсні події: історія зі Шведом не знана в жерелях, замість Шереметєва повинен бути Меншиков, зрадник — то Кочубей, хоч причина ненависті іншого (дочка, не жінка); хронологічне упорядкованнє сих подій має богато похібок, що самі ясно виходять, тому не будуть поправляти їх.

¹⁾ „Козацький край має у історії славу прибіжища злочинців, що займають ся злодійством і найгіршим розбійництвом... Козаки перед пів століт-

Автор описує авдієнцію й обід Мазепи у Карла XII, при тім подає кілька інтересних подробиць, незвісних із шведських жерел¹⁾: „Прийшов до короля з невеликою військовою дружиною, що несла замісць хоругви довгу жердку; вершок її був прикрашений золоченою вороною і величезним кінським хвостом. Се була княжа хоругов, інші були менші, по часті з короною, по часті з китайки (*partim cum coronidibus, partim ex serico*), що на ній був знак хреста, без хвостів. Після авдієнції сидів при столі з королем, що займав сам один одну сторону довгого стола; з другого боку по правій королеви сидів Мазепа зі своїми достойниками, може десятьми (*cum magnatibus suis forte*

тєм забили всіх своїх урядників і територіальних панів, також Жидів впроваджених ними і Єзуїтів, що помалу виривали їм церкви, і так завели у себе волю, а тому що польська республіка угнітала їх та гетьманови їх у Варшаві кат відрубав голову — піддалися опіці царя і перенесли все право забитих панів на установленого гетьмана. Сей визначив полковників (*colonellos, qui pulkownicu dieuntur*), з них одні зовуться городові: стародубський, чернігівський, корсунський (*sunskej*), ніжинський, охтирський (*ochtirskij*), лубенський, чигринський, уманський, торговицький, переяславський (*prijaslunskij*), прилуцький (*priludiskij*), гадяцький, полтавський або український, миргородський, брацлавський, білоцерківський, павлоцький, калницький, могилівський; інші охотні (*oschitnici*): Хвельковський, Кожуховський, Синиця, Танський (*Tancky*) і Галаган. Сей останній був давнійше отаманом (*dux*) запорожських козаків, чоловік дуже богатий, коли по нім став теперішній кошовий, перешов у Чигирин... Звідси розтягається територія України (*Cosackiae*), зачинається на Волині й Поділлю і розтягається аж до Дніпра (*Dniper*), звідси вибігає аж до Смоленського князівства через Сіверщину понад 180 польсь. миль довжини... Козаки діляться на українських, запорозьких, boguminських і донських... Запорозці посідають понад 30 миль і живуть на берегах Дніпра, де він творить дуже богато островів. Столиця їх — то Січ (*Szecsin*), після їх приолучення до шведського короля була пограбована і спалена Москялями. Вони не мають жінок і не можна їм задержати ніякої женшининівтічаки хочби один день, а се тому, щоб були готовіші і хоробріші до війни. Мають се від Амазонок, що то колись мали вих землях свою державу. Їм вільно приставати з жінками, як їх хто має, поза Запорожем, але приводити туди їх не можна. Тому народови не грозить небезпека з недостачі жінок, бо наплив всяких злочинців із сусідніх країв росте постійно. Тих, що попали ся туди не задля злочинів, а для служби вітчині, приймає Запороже дуже радо... Їх отаман не може нічого зділити без відома і згоди усьої громади. Вони творять республику і признають над собою зверхність гетьмана Мазепи (але тілько в його землі) і їх отаман не сьміє уживати імені гетьмана в присутності Мазепи, а тілько в своїм запороськім краю. Мазепа ж має титул гетьмана військ запороських по обох боках Дніпра...“ (513, 514, 541). Як бачимо, відомості переважно правдиві і майже не потрібують близших пояснень.

¹⁾ Костомарів, 437—39.

decem), з поміж них сестрінець Мазепи, польний маршал Войнаровський (Veneronsky)¹⁾ по лівім боці (короля), напроти Мазепи. Обід тревав ледви годину, король не говорив ані одного слова, вониж між собою підносили легкий шум кілька разів. Було богато шведських достойників, що були цікаві побачити Мазепу. По обіді король велів собі принести ту Мазепину хоругву, заінтересований новістю²⁾, а Мазепа пішов до свого війська в сусідстві, де зібралось повно Шведів. Однаке з великою небезпекою ледви втік перед Москалями, видко сей хитрий лис не дасть себе лèгко зловити в сильку^{“3”}.

IV.

Дня 10 падолиста рушила армія в дорогу. Крман хотує перехід через Ігнатівку (Interoka), де бачив багато Мазепиних вояків (*multitudinem militum Mazepianorum*), що перейшли до Шведів: усі мали очі спущені на землю (516). На цілих 6 днів стало військо в якомусь селі, неназванім у записках⁴⁾. Король стягнув сюди всі свої війська, кватир не було, тож посли поробили собі соломяні буди, подібні до свинюшників (*suilibus assimiles*) (516). Тут описує автор приготовання до переправи, будову моста серед битви з Москалями, при чім король був у небезпеці смерти, але показав очайдушну відвагу. Посли з частю армії пішли 15 падолиста аж до с. Мизина (Mizy), а другого дня раненько переправилися через Десну. По другім боці станули на величезних луках, де військо уживало сіна на огонь. Луки й сіно належало до гетьмана Мазепи. Сей поступав із 3000 козаків за королем під бунчуком, оточений Шведами для охорони (*Svecis in custodiam corporis datis cinctus*)⁵⁾. Того дня стануло військо у с.

¹⁾ Костомарів, 71; звідки взявся у Войнаровського титул маршала (*campitareschallus*), чи його автор записав недокладно, чи може дійсно В—ий носив між Шведами сей титул — не вмію наразі сказати.

²⁾ У Adlerfeld-a (III, 150) розказано трохи інакше, буцім то сам гетьман підніс йому бунчук на знак підданості (Костомарів, 438). Реляція Крмана видається мені правдоподібнішою.

³⁾ Як бачимо з останніх слів, автор не мав симпатії для гетьмана, се побачимо й низше, як взагалі був ісприхильний козакам. Що тому за причина, буде сказано дальше.

⁴⁾ Буде се одно із групи: Ушивка, Лоска, Карайвка, Курилівка і Студена. Армія займила мабуть усі ті села.

⁵⁾ Автор не згадує ані тут, ані ніде инде, буцімто ся шведська дружина була наслідком недовірія до гетьмана. Як би його підозрівали, був би

Чепліївці (Сєргеевка). Другого дня рано появилась сумна вість, що Батурин узято 13 падолиста, а Москалі зі здобичею туди саме вертали попередньої ночі (517). Дальше ішли через Райгород і (17. XI) Лукнів (Lukno). В останнім селі жителі вийшли на перед і подали гетьманові і королеві хліб-сіль, рибу, мід та сир. Король дивувався звичаєви, приймив ласково дари, в очах селян ломав хліб, ів, і покушав інших дарунків (518)¹). Село Лукнів було незнищеннем і можна було дістати доволі живності. 18. XI переходили через Краснopolе²). Ночували в якісь неназванім селі³). Другого дня (19. XI) станули на ніч в Отюші. Селяни тут показались дещо інакшими, ніж досі: домагалися за все, навіть за найменьші прислуги, заплати, „на устах у них нічого, самі тільки копійки“ (518). По двох днях рушило військо дальше і під захід сонця були в Батурині. „Була се столиця гетьмана Мазепи, що тут мав закопані скарби, але стратив через зраду свого слуги. Мав він блянкети (*chartas blancas*) з підписом і печатю пана. Показав лист, що буцімто мав увійти в город і виповнити прикази свого пана. Впущений ударив на замок, здобув, забрав скарби, а город знищив огнем і мечем⁴). Деякі, може з 300, утікли через замкові розвалини (*rimas*), однак найбільша частина була забита. Ми виділи дограючі млинни, розвалені domi, людські трупи спалені, недопалені, кріваві“ (519). Шведська армія лишила Батурина і станула аж у Городищи, де перебула два дні (25 і 26 пад.)⁵; 27. XI прибули до Голенків (Holjenka), а звідти (28. XI) у Рубанки (Hrabunka). Дальншого дня прийшли в якесь село⁶), але заночув-

автор певно про се довідав ся. Нема теж ніякого спомину про те, буцімто Мазепа хотів зрадити Карла (Fruxel, 136, Костомарів, 491).

¹) У Костомарова (ст. 466) згадано, що хліб-сіль піднесено в Отюші. Те, що наш автор говорить про Отюшу, противилось би такій підданості тамошніх селян. Можливо, що в обох селах подібно стрічано гетьмана.

²) Тут автор оповідає про одного з близьких (*aulicorum*) Мазепі, якого пяного везено на возі так, що голова товкля ся до крові (518).

³) Певно у Вилках.

⁴) В тій формі дійшла до автора відомість про зраду Носа. Роля Меншикова пропущена тут певно через недогляд, бож се мусіло бути автору знане. Виглядає так, як би тут була пропущена яка ціла гадка.

⁵) Тут автор пив вино, quale nondum in vita biberamus. Non fuit aqua, nec mulsum, nec viuum, nec vinum aqua dilutum, sed credebamus succo ex pomis expresso aliquantulum simplicissimi vini affusum fuisse, nam tenuissimum saporem vini habebat, et recens erat liquor ille (519).

⁶) Мабуть Гаврилівка, або котресь сусіднє село.

вати не могли, бо король пересунув головну кватиру аж у Ромни (Rumne), наші посли мусіли теж іти туди. Дорога була дуже прикра, швидкий марш та холод давали ся незвичайно в знаки війську¹).

В Ромнах станули посли на передмістю у школі, та аж другого дня (30. XI) дістали кватири, дві хати коло валу, за котрі мусіли хоронитись, між іншими і від одного сотника козацького (520). Тут перебули цілих чотири тижні. Поживу можна було здобути, тож помалу прийшли до себе²). В сьому місті мав Крман нагоду пізнати докладніше церковно-релігійне житє на Україні, для нього призначено доволі місця з записках (521—7). Про се буде мова низше.

В Ромнах був Крман доти, доки там стояла головна часть Шведів, себто до 28 грудня. День перед тим армія дістала на-каз перейти у Гадяч, посли рушили аж другого дня. „Неприя-тель розвідав про наше уступленнє і декого, що остав ся одну або дві години довше на місці, піймав³), а ми поспішали через чисті поля разом із гетьманом Мазепою, що йшов у товаристві двох полків, бо всі інші недавно перейшли від нього до Москалів“ (528)⁴). Ночували у Липовім (Lipove, мабуть нин. Липова долина) таки під голим небом. Була то та славна зимова ніч на Україні з 29 на 30 грудня⁵). Крман описує її ось як:

¹) „...виділи ми багато вояків, що станули без огня під голим небом, задля великого стомлення коней, одні лежали на землі ледво живі, або й мертві, інші стогнали нужденно, тому що вози їм поломали ся швидкою їздою, знов інші поступали крок за кроком“ (520).

²) „Мали ми услужну господиню, що доволі добре приладжувала нам рибу й мясо. Коні мусіли таки лишити ся під голим небом, ми старалися для них о пашу з сумежних піль. Риб тут багато (*impribis luciorum*). Червону горівку зразу можна було дістати за малі гроші, по трьох тижнях годі було роздобути й за велиki гроші“.

³) Отсе оповіданнє, як бачимо, дещо інакше від реляції Ушакова (Костомарів, 487—8), на мою гадку воно близше правди.

⁴) Наш автор був цілій той час близько гетьмана, тож його означення числа вірних Мазепі певне. Вище по переході Десни числив він 3000 козаків, а тепер ще два полки, що далоб коло 2000. Інші жерела означають те число дуже неоднаково. Адлерфельд оповідає, що гетьман з разу мав 4—5 тисяч козаків, Фріксель подає, що в коротці лишилось тільки „кілька сот“ людей, росийські жерела говорять про півтора тисячі. З огляду на сю неоднаковість і непевність мусимо назвати записи автора дуже правдоподібними. Так прим. по Адлерфельду гетьман витав ще у цвітню Запорожців 2-тисячним відділом, і се годилось би з отсими записками.

⁵) Диви про неї у Фрікселя, II, 137.

„Звернувши з дороги на ліво до липівської церкви, осталися ми під голим небом цілу ніч при огни з плотів. Так страшно лютувала скажена зима, що та часть тіла, яка була відвернена від огня, могла мати охорону тільки під коцом накиненим по одіжі, однак тепла не могла нікак витворити; не можна було ані хліба з'їсти при огні, ані жолудка огріти вином. Я накинув соломи на віз і поклався, добре накрившися; як би так уявив був мене глибший сон, був би я певно замерз; однак за дві години я збудився і не міг витягнених ніг ані чути, ані зігнути“ (528).

Раненько пішли далі в дорогу і в Русанівці (Ruschanova) дігнали королівський двір¹⁾. Тут забавили чотири дні, потім 2 січня рушили до Гадяча, „ненависного нам уже самим своїм іменем (ми думали, що назва його походить від гадюк), та вже зачули ми, що Москалі спалили його передмістя, і панує там недостача хліба й іншої поживи“ (528—9). „Та ще треба було найменьше дві милі переїхати, і то через широчезні поля, а східний (scythicus) дуже напрасний і зимний вітер так докучливо продував, що деякі з наших візників замерзли при їзді, інших знайдено на возах і візках без душі, головно тих, що по надмірнім випитку готівки попали в сон; у інших смертельний мороз зсунувся помалу із нігтів у груди і замкнув житеvi дороги; іншим лід заморозив лиця, інші потратили пальці на руках і ногах, quibusdam virilia, contactu ferri ephippium obducentis et consolidentis adussit...“ (529). По півдні прийшли до Гадяча. Вночі виставлено на сторожу бранців і арештантів, але холод був уже менший. По великих клопотах і пригодах посли здобули нужденну кватиру (530—1).

„Воду приношено з р. Псла (Pscziol), що плила попід замкову гору недалеко нашої кватери. В ній вирубувано полонки, аби набирати води до кухні і поєння коней. Лід був на ній грубий і довго міг стримати величезну масу трупів, притяганих сюди з міста. Лежало тут коло 200 стерв, коней, овець, коров, волів, що впали одні через дорогу, другі з голоду; однак вода протягом кількох тижнів не стягнула смроду, але віддавала зі снігом і ледом смердячим. Ми хотіли поправити, виварюючи в ній аниж, але й так не можна було усунути смроду. Пиво могли ми рідко дістати, мід частіше, але за велику ціну, горівки не бра-

¹⁾ Нордберг (стр. II, 263) оповідає, буцімто ся страшна ніч застала короля воло Красної Луки. Обі ці звістки можна погодити, бо король міг ночувати окремо від решти двора.

кувало, вона була у нас за універсальний лік. В отсій дорозі і на сій кватирі зазнали ми такого морозу, що памятати memo ціле жите. Слина, викинена з уст, закі впала на землю, ставала ледом; воробці падали замерзлі з дахів. Можна тут було видіти одних без рук, других без рук і ніг, інших без пальців, із замороженим лицем, ухами, носами, деякі повзали на чотирьох, *alios ob patrimonia frigore laesa graviter incedentes.* Усі domi були заражені, умерло більше ніж 300 тубольців на ріжні хороби. Навіть сам король не втік перед небезпекою морозу, хоч він зрештою навчився зносити всякі труднощі. Його лице почало було біліти з морозу, але гр. Реншильд натер снігом і давнійша живість повернула. Оповідано, що 7 тисяч Москалів задеревіло в недалекім гаю, коли засіли на короля. Видно було, що з великої сили морозу дерева всихали до коріння¹⁾.

У Гадячи перебули наші посли півтретя місяця — до 18 марта 1709. Розуміється, автор тепер не мав нагоди придивлятися воєнним операціям, подібно як і в Ромнах, він навіть не знає як розложені шведські війська і з котрого боку неприятель, тому та части записок богата його особистими справами, описами обставин, серед яких жив, поодиноких людей, загальних помічень про тубольців і т. ін. Відомості про воєнні операції доходять до нього тільки в загальній формі, але він їх записує. Про похід короля на Веприк говорить аж у двох місцях, перший раз при записках із Ромен (хибно). По його звіткам Шведів упало там тільки 500; виходить також так, буцім то Веприк здобуто, а не він піддався. Число взятих до неволі подає на 2.000 Москалів і стілько саме Українців.

Так само в супереч іншим звіткам²⁾ говорить, що „гетьман М. піймавши у Веприку своїх козаків (*subjectos suis*) вкинув у льохи (*foveis*) і заморив голодом“ (527). При тім нотує ще одну, іншими непотверджено звітку, що при упадку Веприка Шведи знущалися навіть над жінками³⁾. Отсе мабуть чи не нале-

¹⁾ Якийсь Thomas Lautias de Podolia оповідав автору, що такі морози бувають нерідко на Україні. Він оповів Йому, як то в р. 1418 (sic!) Турків 70 тисяч напало на Русь, із того понад сорок тисяч замерзло, *multique interfectorum equorum ventribus etiam tum calentibus sese ilatebrassem fuerint deprehensi.* З того почали Турки вірити, буцім то Русини й Поляки мають божу поміч (532).

²⁾ Костомарів, 491.

³⁾ *in mulieres etiam, quae fervidam aquam et lapides [in] assultantes effuderant, gladiis saeviebant victores quidam* (527).

жити до якогось іншого факту (прим. до Зенькова), а не до Веприка. Дальше кількома словами згадує про походи на Зеньків (Cerkova), де буцім то 300 Шведів ударило на 7.000 ворогів, про забраннє Опошнї (300 на 5.000) (527). За те добре схарактеризований сей похід Карла у східні сторони: „Городи і села велів палити, доми валити аж до основ, жителів забивати, тільки тих, що сюди утікли з України, велів пускати домів із розказом, аби більше під загрозою смерти не виступали проти Шведів. Богато тисяч худоби й череди попалено“¹⁾.

З інших записаних автором подій треба зазначити ось яку: „У сім місті (Гадячи) один слуга Мазепи, спроваджений Москалями і пійманий на тім, що засідав ся на жите Мазепи, був виведений на місце кари — мав бути повіщений (*longa litera fieri debuit*)“ (533). На іншім місці згадує теж автор, що під гадяцьким замком „гетьман Мазепа мав комори величезних розмірів, придатні для переховання меду, горівки і воску, а на замку положенім висше, заосмотренім у мури, стражниці і гармати, мав величезну масу зеліза, хліба й інших річей“ (534).

V.

З Гадяча вийшла наперед шведська гвардія (21. II), слипо наші аж 18 марта; наперед прийшли у Лютенку (Litenka),

¹⁾ Дальше на основі оповідань Гермеліна записує автор трудний відворот короля Й Мазепи зі Слобідщини: „Але заки Карло вернув до своїх на Україну, лід пустив і в якісь ріці (мабуть у Коломаці) богато Шведів потопило ся, навіть вози Мазепи, що був з королем, обладовані грішми, западали ся. Богато мусіло з гарматами по другім боці ріки застягнути на найбільшім морозі і могли легко бути знищені неприятелем, як би він був довідав ся, що вони не можуть посувати ся наперед. Коли вода зменшила ся, перейшли щасливо ріку і витягнули деякі вози. Король був при тім, а коли німецький полк на вид великої сили неприятелів почав уступати, не давши охорони королеві, відібрано йому на розказ короля хоругви і музику до певного часу, на велику ганьбу. Бо тоді король підігнавши коня висунув ся наперед і напав на неприяителя сам один, думаючи, що дружина іде за ним, але та була трохи дальше. І хоч кілька сотень вистрілило на короля, таки остав цілий; як надійшла дружина, відігнав неприяителя, і коли неприятель входив у свої городи й охороняв їх валом із возів, король зсів із коня і власними руками почав вози розкидати і готовити дорогу у городи, а свої помагали йому то само робити. Але довідавши ся, що Шереметєв стоїть недалеко із 50 тисячами, вернув назад із дружиною, а неприятель хоч так численний, на зважив ся переслідувати його“ (520).

а звідси (20 III) у Бірки (Birki). Раненько 21 марта поспішали в Опішню (Opischna)¹⁾, а звідти у Будище (Budisca). В Опішні були Москалі, взяті у неволю в Веприку (2000). У Будищу стояв тоді король із двором та Мазепа. „Само місто замикалося кругом невеликим, але пишалося просторими передмістями“.

Тут подумали посли, аби покинути військо шведське і діставати ся до рідного краю. Шведи, розуміється, не могли їм дати охорони поза своїм обозом. Полищалось отже або просити помочі у козаків, або перейти на сторону московську, або в кінці прилучити ся до послів якої невтральної держави, що все зносились із шведським королем. За порадою шведських достойників вибрали посли перший спосіб. З Мазепою познайомилися наші висланники у Ромнах, він упевняв їх про свою прихильність і про добре відносини до князя Франца Раковці; обіцяв їм бувше в Ромнах дуже широко (*amplissimis verbis*) не тільки лист для переходу, але теж перевіз (*commeatum*) та асистенцію своїх козаків (535). Тепер однаке, коли посли вдалися до нього (27. III) за обіцянкою, „гетьман почав показувати якусь неохоту до сього. Він почав вимовляти ся, що не може видати нікому листів, бо не має до того ніякого права, паном України єсть шведський король, отже без його дозволу він не може нікому давати переходіного листа. На те посли показали йому королівський лист обезпечення, виданий ще на Білій Русі. Гетьмана Й се не переконало, він заявив, що перше мусить про се розвідати ся у королівським дворі²⁾). В тім поступуванню гетьмана видно було безсумнівне недовіре до людей. Як раз на той час, коли посли були у гетьмана, увійшов туди Гермелін. Він поінформував докладніше гетьмана про дійсне відпущення послів і тим способом відсунув підозріннє від нього. Гетьман просив тоді послів остати ся дещо. Подано чарки і вино. Розмова зійшла на те, що Запорожці наближають ся з підмогою королеви і гетьманови. Крман при тім висказав свою утіху з тієї причини, гово-

¹⁾ Отся лат. транскрипція вказує мабуть дійсне виговорюваннє цього імені — Опішня. Як сьогодня вимовляють, не знаю на певно, тому лишаю форму Опішня.

²⁾ Dux Mazeppe affectum suum, quem Rumeui nobis obtulerat, dicens se cum principe nostro amicitiam sancte continuaturum, iam mutavit affirmans, se non posse nobis litteras salvi passus exhibere, antequam a s. rege Carolo, terrariorum suarum domino, dimissionem impetraverimus, dumque produceremus litteras passus a s. m. nobis pridem gratiose exhibitas, dicebat, debere se per aulam regiam in hoc puncto informari (536).

рячи, що з їх приходом положеннє обох союзних сторін значно поправить ся. На се гетьман¹⁾: „Вп. пане, заки й. в. к. мав сї помічні сили, завсіди мав щастє, бо його діло справедливе, і він покладав ся виключно тілько на Бога, що править війнами і помогає задля справедливості; його Бог не оставить, хоч би ані один Запорожець не прийшов у поміч²⁾“.

Гості не сказали на те нічого, тілько дивувались тій його певності, як раз тоді, коли попередного дня Москалі знищили один полк Шведів. Отся певність гетьмана виявила ся достаточно не перший раз. Наш автор занотував оповіданнє про те, як Левенгавпт відвідав перший раз гетьмана. Мазепа приймив його великими компліментами. Він запевняв генерала, що як раз його геройські воєнні діла під Лісною веліли козакам получить ся зі Шведами: з такими, мовляв, хоробрими людьми буде злука корисною³⁾.

Тут у Будищи пізнав Крман також декого з близьких Мазепі. В справі листу обезпечення були посли у генерального осаула Дмитра Максимовича⁴⁾. Він показав ся услужним і гостинним. У Максимовича застали [Андрія] Войнаровського (Vene-rovsky), що був для послів досить щирий, разом із панею Обидовською, Мазепиною сестрінницею. Про сю останню розказує

¹⁾ Автор пише: *dux vero Mazepa putans me de exercitu Svecico loqui, corrigebat sermonem meum his verbis* (536), однак дальші слова не показують ніякого непорозуміння, хиба що тут *lapsus calami* автора або щось подібного.

²⁾ *Excell. domine, antequam s. r. m. haberet auxiliares has copias, semper erat fortunata, quia iustum causam belli habet et eam in Deum, moderatorem bellorum et iustitiae causa assistentem, unice reiciebat, neque desereretur a Deo, licet nullus Zaporoviensium veniret in auxilium*.

³⁾ *Idem a comite Lövenhauptio primum visitatus dicitur dixisse, quod heroica huius comitis virtus in nupera actione ad pagum Liszna vel maxime enitescens, stimulus ipsi addiderit accelerandi transitum ad r. m. svecicam, perpendiculari, quos comes iste cum tam exigua suorum manu totam molem hostium in tertium usque diem sustinere fortiter atque cum potiore exercitus sui parte per medios hostes perque fluvios periculosos equis natantibus evadere, quin ipsum hostem omnibus viribus discrimen pugnae aggressum tantopere obterrere potuerit* (536).

⁴⁾ Тут записано, що посли були *apud generalem auditorem, Maximov dictum*. У Мазепи був сердюцький полковник Максимів, але сей остав ся був у Батурині і мабуть там згинув. Се може бути тілько Дмитро Максимович, генеральний осаул, що покинув опісля Мазепу в сам день полтавської битви (Кост., 555). Назва *generalis auditor* мабуть тілько недокладний переклад слова „осаул“, бо про уряд ген. судді Максимовича не знаємо.

автор, що муж її Іван Обидовський був колись царським стольником і заживав великої поваги¹⁾.

Дня 6 цвітня прибули у Будище Запорожці. Крман замішав ся між шведських достойників і був съвідком, як кошовий²⁾ витав короля. Король стояв в оточенню Піпера, кн. Віртенбергського, Гермеліна й ін. Отаман (dux) запорозький з товариством був приведений перед короля, промовив до нього і зложив присягу вірності (*homagium fidelitatis*). Король відповів через свого комісаря Султана (Солдана), що знав українську мову. Потім кождий із Запорожців по порядку похиляв ся низько перед королем, буцім то падали до його ніг. По годині відійшли з перед короля до гетьмана Мазепи. Сей приймав щедро старшину, а король угощав решту: бенкетували три дни³⁾.

Другого дня (7. IV) звістив посол Гермелін, що справа відпущення вже поладна, що відпровадить їх відділ Волохів. На дорогу дістали 100 битих імперіалів (*solidi*) і пакет листів для доручення. Поручено їм виїхати вночі 10 цвітня. О год. 8 пополудні пішли до гетьмана, даючи йому до зрозуміння, що королівське рішення в справі листу переходу, який мали дістати від гетьмана, вже йому звісне. „Гетьман лежав сильно нездоров по тридневнім бенкеті з Запорожцями; коли почув згадку про лист вільного переходу, поглянув суворо (козацьким звичаєм) і сказав: „Чого ж ви хочете? Хиба я Бог, аби вам обіцяти сво-

¹⁾ Сей Обидовський, сестрінок гетьмана, був начальником козацького корпуса, що брав участь у війні зі Шведами в Ліфляндії; там він умер. Чи був він коли стольником — не вмію сказати. Анна Обидовська, його жінка, з дому Кочубеївна, була гетьмановою сестрінницею хиба по чоловіці. Факт сей, що Крман стрінув її у Максимовича з Войнаровським, інтересний. Вже по переході Мазепи на сторону Шведів була вона у свого брата Василя Кочубея у Крилові (Кост., 502). Видко, вже у зимі перейшла вона до Мазепи — задля чого, годі знати (чи не за Войнаровським?). Після полтавської битви жила вона під московським караулом у Полтаві аж до марта 1711, а потім переведено її жити у Глухів, звідки не могла віддалити ся. Костомарів пишучи про се арештоване Обидовської, не вміє пояснити, чому стю Кочубеївну стрінула така доля (Мазепа, 630). Тепер се буде вже ясно.

²⁾ Гордієнко, але наш автор імені сього не знає, постійно пише тілько: Коссову.

³⁾ Так менше-більше описана ся стріча й у шведських жерелах. У них ще сказано, що на мову Гордієнка відповів Гермелін по латинськи, а перекладав по українськи Солдан. Воно мусіло так і бути. Дивно тілько, чому Крман, що був присутній там, розмовляв із Гермеліном, а не згадав про його промову, хоч завсіди має для нього слова одушевлення. Винна тошу мабуть недостаточна обробленість записок.

бідний перехід? Мусите йте через пустиню, великі води, крізь ворогів; якже я вам зможу обезпечити вільну дорогу, що в руках самого тілько Бога?“¹⁾). Я оставлю — пише автор — на сю нову вимівку і відповів, що ми не просимо у його високості такого переходу, який може дати тілько Бог, умолений нашими щирими молитвами, тілько просимо давнійше обіцяного листа на вільний перехід через землі його високості. На се він: „Дам, дам вам такий лист (тут підніс руки до неба) і буду молитись до Бога, аби Вас провів щасливо через усі небезпеки“²⁾). [Крман] подякував гетьманови (*duci*), помолився за його здоровлє і відійшов“.

На сьому місці репродукує автор гетьмановий лист, „зроблений великими заходами і турботами“, дословно, але в латинській транскрипції³⁾ (539). Подаю його на кінці сеї статї.

Вийшли з Будища в ночі над раном у товаристві відділу Волохів під проводом Сандера (Сандула) і 15 козаків; був із ними теж один козацький полковник, висланий до татарського хана⁴⁾. Їхали дуже швидко⁵⁾ через Ribji (Рибці?), Ivongi (Івашки?) Csericsoka (?), Хведерки (Chvederky). Коло 3-ої по півдні приїхали до Нових Санжарів (Novy Czančarov).

Тут стояли Запорожці, що приймали подорожних із почестями. Командант Волохів заявив тут, що дальнє їх повести не може, ані за 100 flor., а як будуть опирати ся, то покине їх дебудь у небезпеці. Навіть не хотів узяти листу від шведського короля до Станіслава Лещинського. Посли тоді зрезигнували з цього конвою і вдалися до кошового (12. IV). Сей обіцяв дати їм охоронців, але тілько назад до шведського обозу, бо від короля мав наказ нікого з обозу не пускати за Дніпро. Посли предложили листи від короля і гетьмана. Першого не вмів

¹⁾ Num quid, inquit, ego sum deus, ut vobis liberum passum promittam? Eundum vobis erit per loca deserta, per aquas magnas, per medios hostes, quomodo autem ego vos assecurare possum de libero progressu, qui est in manibus solius dei? (539).

²⁾ Dabo, inquit ille, dabo vobis litteras tales... oraboque Deum, ut per omnia pericula vos salvos deducat. (539).

³⁾ Таку транскрипцію зробив автор тому, „щоб було видно, як у багато словах близька мова листа до матірної (слов'яно-чеської) мови“. Всеж таки при тім поробив деякі похибки, як видно з реконструкції давнійшої (ймовірної) форми.

⁴⁾ Пор. Костомарів, 516.

⁵⁾ tartarico et cosackico more per colles, per valles, per fossas et fluvios pleno cursu volantes (540).

прочитати, бо не знов латинської мови¹⁾, другий велів відчитати при старшині²⁾. Його секретар узяв лист, а побачивши печатку, поцілував і голосно відчитав. Мусіли посли предложить також інші подібні листи: угорський і прусський. По довшій нараді дав кошовий за віру, що нема нічого підозреного. Що до провідників, то обіцяв порадити ся з громадою³⁾, в кождім разі будуть примушенні наймити собі їх власним коштом.

Однаке ніхто не знайшов ся, хтоби хотів повести їх у тім небезпечнім часі, головно тому, що за Дніпром на степу ходило військо Галагана, що саме недавно вславився зруйнованем Січи⁴⁾, тому посли були змушені 13 цвітня завернути назад поміж Шведів.

VI.

Посли не повернули до Будища, тільки станули у Хведерках, де стояв один полк (*Gelbe*) Шведів. Так були втомлені, що не могли ані стояти, ані сидіти, ані йсти⁵⁾. Задержались головно тому, бо тут довідали ся, що король з Мазепою прийшли облягати Полтаву, малу милю від Хведерок. „Ми сподівали ся отже, що по облозі і здобутю Полтави шведське військо буде оперувати коло Дніпра і за Дніпром і відчинить нам дорогу“.

23 цвітня Москалі напали на Нові Санжари, однаке не здобули їх, тільки спалили передмістє. Дим із того пожару перепулив полк шведський у Хведерках і він подав ся в напрямі Полтави; посли разом із ним. Але другого дня вернув ся полк з Супронівки назад у Хведерки. Посли перейшли теж на старі кватири. Тут 5 мая чув він оповіданнє про битву коло коби-

¹⁾ Отже сей Коссочуј — то не Кость Гордієнко, а певно наказний отаман Яків Симонченко.

²⁾ Coram senioribus populi sui.

³⁾ „Сей отаман (dux) не може нічого зробити без відома і згоди усієї громади“ — додає автор (541).

⁴⁾ ob divagantem per campos desertos militiam Galagan, commendantis csehri-nensis, propter devastatam nuper sedem Kossovanam Szecsin dictam famosi (541). Тут, як бачимо, поповнив автор анахронізм. Зруйноване Січи Яковлевом і Галаганом було аж у маю, не в цвітню (Кост. 528—9). Виходить отже, що слова: propter... famosi — се пізнійша інтерполяція, десь із другої половини мая 1709 р.

⁵⁾ speravimus sufficietas vires nostras vel equorum emetiendis quotidie miliaribus 15 aut 20, quibus tamen colonellum Szander et Cosackos Valachosque emetiendis adsuertos esse audiebamus (541).

ляцького моста: Шведи мали Москалів замкнених у своїх руках, однак командант ген. Krause вів діло занадто помалу, а Запорожці бездільно приглядалися неприятелеви; Москалі прорвалися серединою між Шведами, забивши біля капітанів із полку Гульденштерна і піймавши підполковника (а додадено ся навіть, що він радше сам утік). „Так тяжко приходилося Шведам, що деякі бажали собі радше неволі, ніж мали би своє горе дальше зносити“. Коли король почувши про піймання того підполковника, спитав про його рани, а довідавши ся, що не ранений дістався у неволю, мав сказати: „Вже знаємо, чому він пійманий“ (542)¹⁾.

Тут записав теж автор звістку про битву коло Опошні: „Дня 29 цвітня, себто у шведський велиcodний понеділок, напали Москалі на Опошню недалеко Будища і перебили всю сторожу з 200 людей, вкинули огонь у місто, але без його шкоди. Видячи, що король наближається з кількома полками, перебралися за ріку... але Шведи не переходили поза міст“. Потім король стягнув військо з Опошні і Будища і завернув під Полтаву (543)²⁾. Початок облоги Полтави подає автор на 22 цвітня³⁾ і пораду в тім напрямі приписує Мазепі⁴⁾. Про хід облоги і боротьби говорить автор одно те, що зачув, друге те, що видів сам.

У звітках першої категорії нема богато нового⁵⁾. Інтересна хиба ось яка замітка: „Мазепинські козаки просили короля

¹⁾ Отсє оповідання відноситься напевно до генерала Крузе (Cruse), що над Ворсклою 12 ст. ст. цвітня бився з рос. генер. Ренне (Rönne), маючи при собі 400 піших та кілька сот кінних Запорожців. Однак шведські жерела не зовуть це битвою коло коломацького моста, так само результат битви мав бути для Шведів корисний, хоч поведення Запорожців мало бути доганне (Carlson, Slaget vid Poltava, 23). Реляція нашого автора має всі признаки правдивості і може бути погодженна з іншими звітками. Згаданий тут полк Гульденштерн звався радше Йілленштієрна (Gyllenstierna).

²⁾ Пор. Костомарів, 526; Carlson, 27.

³⁾ Звичайно початок облоги кладуть на 11 н. ст. мая (I/V шв. ст., 30/IV ст. ст.) (Костом. 525, Carlson, 21), хоч замкнення Полтави заведено ще в початках цвітня по шведському численню, себто як раз згідно з датою нашого автора.

⁴⁾ Про роль Мазепи в тім разі вісти суперечні: коли одні приписують йому дораджування облоги, інші як раз говорять проти (Кост. 524, Fryxell, 152).

⁵⁾ Отсє важніші: 26. V увійшло 1000 Москалів у Полтаву стративши 200 людей (Пор. Костомарів, 527); іншого дня пробували Москалі того

не нищти огнем Полтави, тому що в ній жила рідна сестра Мазепи та козаки найбільшого зі всіх полтавського полку мали там свої хати, рідні і зложене добро; вони упевняли короля, що оборонці міста угнуться під напором голоду, коли стратять надію помочи та бачитимуть, що з кождим днем для них гірше; тоді піддадуться самі королеви“ (543).

Як сказано наші посли приглядалися і самі воєнній акції. Дня 3 мая вони зробили на конях прогульку, аби побачити облогу Полтави. Крман описав це ось як: „Побачили ми невеличке місто на горбку, з обох боків оточене малими горбами, боронене подвійним валом і такими ж шанцями. Серед близьшого горба король велів побудуватиaproše z košin) та з противного горба, на котрім будувався коштовний монастир, і ударяв неприяителя величими гарматами. Бо вже царь прибув із щілим своїм військом і величезним накладом праці велів поробити дуже довгі траншементи і зміцнив їх численними арматами; околичні же поля і гаї були повні наметів і війська. Невелика ріка розділювала монастир і Полтаву, себто шведський і московський обози. Від сторони московського обозу міщани мали браму поважно забезпечену, отже король зарядив поробити окопи напроти московських, аби замкнути доступ, оточив військом і поклавши сторожу (excubii positis) на найбільше небезпечнім місці рішив не допустити ніяким способом довоzu живности для обсаджених. З противного боку була інша брама, що мала перед собою сторожу і між нею вали, обсаджені Шведами. Було приемно видіти неприяителя, як на віддалені одної кулі від Шведів закладав обоз (castra metantem) і орієнтувався в ситуації“ (543).

Іншим разом (29 червня) послі були съвідками випаду Полтавців. Стояли тоді на однім горбку коло міста. Випад не повівся: „Шведи і козаки, що були в апрошах і в гаю, відігнали їх з відвагою“ (551)¹⁾.

самого, але відігнало їх, 600 з них упало та сам бригадир, свояк Меншикова, попав у неволю (ся недокладна звістка відноситься до вилазки Головіна з Полтави, пор. Костом., 527); 15 червня полтавська залога зробила випад і запалила при помочі посуди зі смолою шведські апроші (547): 28 червня нова проба Москалів дісталися до Полтави (551).

¹⁾ На той самий день кладе автор звісне зранення короля в ногу, але це сталося 17 (шведського стилю) червня, себто 27 червня.

Двома наворотами малює автор труднощі, які стрічали Шведи під Полтавою з недостачі поживи. „Стан Шведів був дуже сумний та кожного дня сподівано ся ще гіршого. Козаки, злучені (*confederati*) зі Шведами, де тільки могли, видирали їм гроши, а нераз і жите¹). Селяни, що поховали ся по лісах, старалися грабити при кождій нагоді. Шведи хотіли доконати Полтаву голодом, а самі упадали під повільним голодом. З Нового і Старого Санжарова і з деяких сусідніх сіл доважено, що правда хліб, пиво, горівку, мід та іншу поживу, але щож, чи можна було роздати між усіх, хоч би самих рядових вояків? В королівській кватирі мали продавати горнець горівки (*caustici*) за 16 талярів; ген. Маєрфельт дав за горнець горівки 12 талярів; пара чобіт до коня коштувала 20 флоренів; німецький капелюх широкий з тоненьким срібним шнурком 30 фр.; барилка пива 45 фл.; сідло продавано за 12, а навіть 20 червінців і т. і. Ціна хліба теж підросла під час облоги. Козаки відкидали іншу монету, і брали лише золоті і биті таляри, а тих ціну Шведи підбивали в гору. Саських грошей не приймано, а дуже рідко можна було роздобути копійки. Мясо можна було мати деколи, та годі було з огляду на велику спеку вдергати довше аніж два дні. Післав Бог таку масу мух, що літали роями (*agminatim*), наповняли хати й ліси стервом і як би заповігрили навіть військовий обоз. Сам я видів, коли заглянув до своєї кватирі в Хведервах, як усі стіни, стеля, піч, навіть земля і вся хатня обстанова були так густо покриті мухами, що ледви можна було доглянути місце порожнє на один палець. Хорі, що жили в хатах, накривали ся щілком простиralами від напасті мух. На середині хати можна було видіти кілька роїв мух, як висіли від стелі до землі позчіплювані як пчоли. Увійшовши до хати треба було пробивати ся крізь рої їх, та досить було відчинити уста, аби треба було відганяті влізливі мухи. Пробували ми часом їсти на дворі під деревиною, але й тут не забезпечили ми себе від дуже приких роїв, ані патин, ані горців, ані навіть ротів наших... Не в силі висловити всю нашу нужду, що ми витерпіли, б тижнів у Хведервах і стілько ж поза ними. Чотири тижні мали козаки (Українці) піст і тоді можна було дістати ягнят, молока (бо

¹) Тут неясно, кого розуміє автор під назвою „козаків“, українську людність взагалі, чи справдішне козацтво. З дального виходить, що мова тут про людність.

ті люди не їдять навіть молока, доволі їм риб, грибів, буряків, яблок, чиру і подібного їдіння; та коли скінчився піст, тримали мясо, молоко й сир для себе. Було багато Шведів, що їли ягњата, молоко й інші страви цілими днями. Коли дістали ми часом мясо, не можна було переховати довше ніж два дни, бо зараз його опоганили рої мух, показувалося повно хробаків і засмерджувалося. А як треба було зварити свіже мясо, не ставало петрушки, соли, цибулі, муки, масла і т. п., хиба лісні одномісячні яблока, довше варені, давали певний запах, що міг спровадити хоробу. Молоко можна було дістати мало не кожного дня, тільки що хапчivі на гроши козаки розпускали його водою і продавали дуже дорого, хоч цілий сей край має багато молока. На сир ледви можна було дивитися, був плинний, а як тільки засох, ставав подібний до трачиння. Навіть горівки не можна було дістати, хоч було дуже потрібно, бо пили безустанку саму воду. Про ціну її сказано вище... Чули ми, що якийсь бідака-вояк ухопив в ночі одному повішеному злодієви вистаючий з чобота лахман із завязаними кількома грішми. На таке зважала ся голодна біда!“ (549—551).

З воєнних подiй оподалiк вiд Полтави оповiдає автор про напад Москalів на Санжарiв. Дня 21 мая переведено московських бранцiв iз Веприка у Ст. Санжарiв, з Опошнi і Будища, по спаленю сих опущених мiст, аби nїнашо не придавалися непriятелевi. Автор бачив їх добре, бо ведено по при його кватиру: начислив їх 910 людей. Mісяць пiзнiйше знайшлися вони на волi, визволенi Москalями при нападi на Ст. Санжарiв. Рано 25 н. с. червня почули посли гук гармат i сальви воєннi, що тревали бiльше нiж двi години. Як голос битви утих, сiли на конi i поїхали туди. Побачили горюче мiсто, в рiжких мiсцях лежали трупи Москalів, поломанi шведськi вози, порозбиванi скринi i т. i. Diзналися про те, що сталося. Отже 8000 Москalів напалo на се мiсто. Tут стояв шведський генерал Kruze зi своїм полком та ще iншим. Nепriятель вирубав стiну, пiйманi Москalі, що досить вiльно були стiроженi, роздобули якимось способом зброю, ударили на Шведiв, тi почали виступати з мiста, а непriятель забрав полонених. Aж по їх вiдходi надiйшло кiлька сотень шведських iз Хведерок, ale непriятель перейшов уже рiку i становув у сусiднiм мiстi. „I тут пошкодила Шведам безпечнiсть i довiре до союзникiв, про яких знали, що їх рафiнована невiрнiсть (*perfidia artificiosa*)

увійшла в приповідку¹⁾). Та при тім автор виразно винить самого генерала за недбалість. Він знов завчасу про зближене неприятеля, а не зарядив нічого, щоб забезпечити хоч вози й багажі та візвати помочи у сусідних відділів, ані не дбав багато про арештантів. Його підозрівано навіть у зраді²⁾. Що до страт, то Шведи, після автора, майже не мали їх (*vix tres quatuorve perierint*), хиба що стратили полонених із Веприка. Тих пропало 900, але з них 80 убито, Між останніми був полковник, що тішився був ласкою шведського генерала, мав багато свободи, а в останній хвили обікрав його³⁾.

Під датою 21 червня згадує автор про татарське посольство до Карла. Наши посли хотіли використати їх присутність і разом із ними покинути поле війни, дістати ся у Крим, а звідти в Угорщину, тому зблизили ся до Татарів. З мурзою говорили посли по мадярськи, бо він давнійше був турецьким урядником в Егері, опісля був у неволі в Відні, але втік звідти. З гр. Піпером говорив по німецьки. Наши посли дізналися від нього, що хан пропонує Карлові і Мазепі таку умову, щоб не робили згоди з царем без хана, а за те позволено б Татарам грабувати Московщину з людей і худоби, зрештою будуть держати ся приказів короля. Сей не мав великої охоти входити з Татарами в умови і відкладав відповідь їх послам аж до третього тижня. Мурза нарікав перед нашими послами на те, що буцім то таке відкладання шкодить обом сторонам⁴⁾). При тім висказали Татари своє здивовання, що війна йде ще все, бо царський агент упевняв хана, що війна скінчилась уже під гоноровими умовами, що царь віддає свою сестру за Карла — робив се видно лише в тій цілі, або спаралізувати заходи посла від Мазепи, що хотів довести Татарів до союза з гетьманом і Шведами⁵⁾.

¹⁾ Як примір такої невірності згадує Димитра Самозванця, так що не знати, кому належить сей закид.

²⁾ Non sine specie collusionis cum Moscovitis haec acta fuisse dicebantur (547).

³⁾ Московські жерела описують єю подію значно інакше: Московський ген. Гейкінг мав 7 полків (що остаточно годилося би ще з відомістю Крманна, що було їх 8000); Шведів мало бути убитих 800, а 300 взято до неволі; визволено 1200 Москвалів; страти в убитих і ранених коло 200 (Кост., 536). Що полонених із Веприка не було більше, як подає наш автор, можна йому вірити, коли їх сам бачив, хоч не говорить, куди поділо ся більше.

⁴⁾ Отсє посольство згадується у шведських жерелах дуже загально.

⁵⁾ Тут додає автор: *Habent tamen Cosaci veterem aliquam transactionem, quam ipsi fraternitatis nomine dignantur, vi cuius teneantur pars una alteri laboranti opem ferre.*

Не тілько король не дуже прихиляв ся до союза з Татарами, але й духовенство шведське у проповідях виступало проти того¹⁾.

В тім часі (29 червня) попав у небезпеку Мазепа. Москалі почали заводити табор коло села, де був королівський двір разом із гетьманом. Калмики вдерли ся аж до хати, де він жив, і хотіли піймати його, та Шведи, що охороняли його, відбили хоробро напасників. Тоді та частина війська злучила ся з королем²⁾. Того самого дня покинули посли Хведерки разом із двома полками, бо сподіваний був напад більшої сили Москалів, і зблизилися до Полтави, однаке нападу не було і посли повернули назад із частю війська, та 1 липня покинули всі Хведерки і посунулися в напрямі по Полтави. Того дня було сподіваннє генерального атаку царя, але він у темній ночі почав відступати, полишив траншементи, а Шведи впали на них, здобули кулі, порох, провіянти і кілька бочок горілки, запалили траншементи, що горіли два дни. При тім Москалі із сусідного гаю забили коло 60 людей, переважно слуг, та деяких пяних вояків (552).

VII.

Дня 2 липня надіяно ся генеральної битви, тому король вивів усе своє військо, а багажі полишив коло Полтави й упорядкував його до бою. Наші посли були тут же. Лінія тягнула ся на одну німецьку милю, середину держав король зі своєю гвардією й артилерією, Запорожці займали крайні крила. Кіннота була розділена сотнями, та кожда з них мала сотню піхоти; кождий полк мав за собою менше численну резерву. Поміж полками і поміж сотнями були порожні місця. „Не було видко нікого, хто не чекав би з радістю неприятеля; кождий гадав, що се буде рішаючий день і визволить у кінці Шведів від голоду та інших нещасть, під якими упадали як під повільною смертю“ (552)³⁾. Та царь не зважив ся починати битву, тож військо завернуло назад на свої становища. „Повернули ми до Та-

¹⁾ Concionator noster poenitentialis graviter monebat, non confidendum esse allianciae Tartaricae, innitendum vero esse divinae per seriae poenitentiae continuacionem (548).

²⁾ Король був тоді у Жуках, гетьман мабуть таки ще оставався в Будищі.

³⁾ Шведи ворожили собі добрий результат із хмари птахів над Москалями.

тарів, уставлених на полях проти північних воріт Полтави, і тут побачили ми гетьмана Мазепу, що йхав на прекраснім (*generosissimo*) коні: він у пишнім уборі вийхав був рано до битви; король його похвалив, але велів йому іти до багажів, щоб шанував своє жите, коли й так здоровле слабе“ (553).

Дня 5 липня Калмики били ся з Волохами недалеко намета самого короля; другого дня посли під час прогулки мало не впали в руки сих Азіятів (554). У неділю 7 липня наші посли зробили нову прогулку аж близько московських становищ. „На малу четверть милі віддалені оба війська; Шведи поставили коло королівського намета гармати, поставляли намети, один на 4 або 5 піших людей, та навіть не обвели обозу ніяким ровом з якого будь боку; можна було дивувати ся безпечності хоробрих, досьвідних вояків, що нераз далеко відбігали задля паши. Крайні їх становища були під найближшим горбком, що його Москалі зміцнили потрійним коштовним валом. З лівого боку видко було горб повний московських фалянг, тільки глибока долина і потік відділяли нас від них. Ті, що вештали ся, закликали наших, обіцюючи горівки й пива, як хто прийде, та коли несподівано два піші і два кінні Шведи кинули ся на горбок, де ті стояли, зараз почали провокатори утікати що сили“ (554). Повернувшись з прогулки довідались посли, що пропоновано битву на другий день. Приказ короля коментовано ріжно, деякі хотіли видіти у тім навіть наслідок рани. Крман же висказує гадку, що причиною не могло бути ніщо інше як *irpa dura et dira necessitas*¹).

Дальше йде опис самої полтавської битви (555—559). Записує автор тільки те, що сам бачив, а тільки небагато з того, що чув. Розуміється, що автор не вояк, говорить про тактичні рухи словами профана, але й тут попадають ся інтересні відомості, не звісні, або тільки мало, з інших жерел.

¹) „Король видів же, що неприятель має доволі живности, а Шведам кожного дня тяжче; ті села, звідки доси довожено поживи за великі гроши, вже вичерпані, поодинокі полки не можуть знайти хліба, а те що роздобуте, вже зітджене, магазинів закладати не можна; дійшло до того, що багато, вичерпаних довгою облогою, зимою, дорогами, голодом — воліло чесну смерть ніж погане й нещасне жите, бодай потішали ся надією на краще щастє... Думаю отже, що Карло змілосердився над долею своїх вояків і забажав покласти свою справедливу справу на вагу рішучої боротьби“ (564—5).

У глибоку ніч відправлено всі вози двірські й полкові у ліс, що лежав пів милі дальше. Посли поїхали туди ж. По дорозі стрічали кілька відділів Шведів, що йшли до короля без усякого галасу. Ночували під голим небом без огня, соломи, поживи. З заду вози заслонені були лісом, із переду стояли гармати і 2—3000 вояків. Скоро сьвіт 8 липня, король сів у лєктику; Реншильдови віддав праве крило до ріки, Левенгавптови праве, сам станув по середині¹⁾. Начальники перемішали кінних і піхотинців, козаків і Волохів поставили на самих кінцях крил і по боках для оборони задньої лінії²⁾. Король промовив до генералів, генерали до війська. Москалі мали корисніше положення тим, що свої окопи поклали на більше піднесенім місці.

Що до сили шведської сторони, то автор говорить тільки загальними числами. Тих, що були в боєвій лінії, означає на 12 полків; для охорони окопів під Полтавою, в Санжарові під проводом Меєрфельта і коло багажів полишених мало бути по 2000³⁾. Росийські сили подає на меньш-більш 50 тисяч⁴⁾.

З дальнього опису битви подаю тілько те, що автор сам бачив.

„Почувши гук гармат і коли карабінові сальви відзвивались частійше через чверть години, я з п. Погорским і слугою поспішив на кони чим скорше разом із багатьома іншими, заінтересований незвичайністю, аби видіти акцію Шведів. Хотячи дібрati ся до піхоти і до самого військового корпуса, що отримав короля, куди мені на запит поручали досьвідні мої приятелі, *veterani officiales*, знайшов ся я аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорозькі козаки, і котре було справді найбільше небезпечне, бо неприятель легкої збройї напирав на нього⁵⁾. Ледви

¹⁾ Отсей розділ команди хибний (пор. Fryxel, 170), се було авторови справді трудно знати. Подана тут дата вірна, натоміс у Fryxella хибна (9 липня); битва була 8 н. ст. липня, 28 шв. ст. червня, 27 ст. ст. червня.

²⁾ Equites peditibus intermixerunt illi, collocatis Cosaccis et Valachis in extremitatibus utriusque alae curruli oppositu, quo se in casu insperati periculi tuerentur omnes a tergo relicto (556).

³⁾ Я бачимо, числа дуже близькі до поданих в інших жерелах (пор. Fryxell, 168; Carlson, 35, 68—9). Число шведської армії було справді коло 18.000, хоч у Костомарова названо се число сумнівним (542).

⁴⁾ Загалом вірно, коло 56.000 (Carlson, 35).

⁵⁾ Отся звітка про участь козаків у полтавській битві мабуть чи не єдина доси знана. Шведський історик Fryxell говорить виразно, що про участь козаків і Волохів нема в жерелах звітки (193); в дійсності в однім описі битви сказано, що „з козаків гетьмана М. не впало в битві мабуть ані

досягли ми сього крила, як багато тисяч Калмиків піднесло під небеса страшений крик і так перестрашили се крило, що почало уступати, але деякі надходячі Шведи з витягненими мечами завернули, грозячи смертю утікачам, і тим довели до порядку. П. Погорський, що поспішаючи на місце битви вложив на капелюх соломяний знак, аби Його Москалі не пізнали, та прийшов із бажанем набути прим. пійманіх коній, бачучи замішане зчинене Запорожцями і чуючи незвичайний сей крик Калмиків (нічого не було чути, тільки постійне i-i-i), добачуючи навіть літаючі кулі над нашими головами, стратив усяку відвагу і не дав себе довести ніякими моїми прошеннями, аби хоч на хвилю задержав ся. Але дивним провидіннем божим стало ся, що коли повстав новий пострах і втікачка серед Запорожців, зараз ми відступили, бо інакше були б ми впали в купи неприятелів, що випали з міста, аби нести своїм поміч, і наші коні вже й так помучені дещо, не могли втекти перед скорими козацькими і занести нас аж до віддалених багажів“ (557—8). „Царь діставши несподівану побіду входив помпatically у Полтаву; Полтавці ж визволені від облоги виставили з високої вежі білу хоругов на знак підданства. Деякі досліджували положення наших багажів, та почувши стріли наших великих гармат і побачивши місце придатним до бою, численні вози й людей, не мали відваги напасті на нас. Кілько разів козаки, втікаючи до нас із битви, або Шведи розбиті тут і там зближали ся і наші не могли їх пізнати задля незвичайного пороху в повітря, стілько разів ми перепуджені бояли ся неприятельського нападу й найгіршого кінця. Аж коли ми дізнали ся, що король повернув, як би повернули до життя“ (559). Порох із диму і куряви (вітер віяв Шведам в очі) покривав лиця вояків як саджею, що годі було пізнати їх і кілька днів не можливо було змити (560)¹⁾

З чоловіка; доки ми били ся, були вони по заду, коли приходило ся втікати, були вони далеко на переді; все таки зробили вони нам ту прислугу, що показали нам дорогу до багажів“ (Carlson, 50). Отся саркастична замітка сучасника не годить ся з оповіданням нашого автора, без сумніву правдивим. Що правда, не сказано тут ясно, де були Мазепинні козаки, з оповідання виходить одначе, що вони разом із гетьманом боронили багажів, тож годі було їм сповняти се завданнє, як велить безіменний сучасник.

¹⁾) Автор нотує оповідання про те, що якась важна жінка заповіла на перед нещасний кінець битви і за те була покарана смертю (561—2).

Дальше згадує про висланнє Понятовського у Бендери¹⁾ і Меєрфельта до царя, аби похоронити убитих і спорядити лісту їх та пійманих, та щоб удержані на якийсь час погоню²⁾ (560).

Потім велів король рушити до Дністра. Посли їхали з во-зами і очували на полях коло Санжарова. Король замикав від-ворот із кіннотою, полтавські поля покинув аж перед заходом сонця так, що до Н. Санжарова, де стояв полк Меєрфельта, при-був аж у темну ніч. Скоро день (9 липня) поспішли дальше через Білики (Bielka), Кобиляки (Kobilack), тут трохи спочивали, Сокілки (Szokolka), а над вечером по 8 милях дороги добились до Дніпра. Переночували на полях, а 10 увійшли у Пере-волочну, спалену перед кількома днями Москялями. До перевозу не знайдено нічого крім кількох рибацьких човнів. Цілій день провели бездільно, сподіваючись, що буде зараз зроблений міст. Нашим послам можна було переправити ся на рибацьких чов-нах, але вони боялися не так дрантивих, діравих човнів, як ко-заків, що були на противнім боці: не хотіли бути між ними перші³⁾. Мазепинні козаки знайшли, що правда, одно судно на 50 людей, але посли не могли з нього користати за ніякі гроши, бо воно було призначене на перевіз ліпшого війська, королівського і козацького. Козаки зробили теж два човни (*duarum orgyiarum naviculos*), але хоч щасливо відпливали, назад не вернули. Дру-гого дня (11. VII) взяли ся посли самі спорудити перевіз. При-везли з розваленої церкви в Пере-волочній тяжкі чотирогранні платви. Майстри знайшли ся і збили тратву. На неї всаджено віз, але тягар був занадто великий, тому кинено віз і всі багажі⁴⁾ у воду, остали самі посли ще з одним купцем і двома весля-рями з поміж Українців. Коний нагнали у ріку. Відбрали від бе-рега як раз у хвилині, коли показали ся Москалі на горбках у віддаленню чверти милі. До середини ріки втікачі доїхали з тяжкою бідою, дальше вже не могли ніяк, сплав почав іти

¹⁾ Вислано його годинку по битві; інші жерела кладуть на пізнійше (Костомарів, 575). Крман зове його резидентом кн. Сапіги.

²⁾ В дійсності М. мав теж предложить цареви мир. Післано його радше до Піпера (Carlop, 51). Про стрічу цього посла з царем оповідає автор, що царь приймив його вистрілом гармат і сказав: „Чому то перед тим хотіли ви увійти у Полтаву, а не могли, а нині входите проти своєї волі?“ На се М. відповів, що се д'єть ся з конечности й іграшки долі за божою волею.

³⁾ *primi inter illos esse verebamur* (665).

⁴⁾ Крман узяв тілько плащ, торбу з руськими книжками і білем та бо-хонець хліба. Сей останній знищив ся цілком.

під воду. Повстав крик і плач. Вже мали себе за страчених, коли змилували ся два козаки і припили на двох рибацьких човнах. Показувано й обіцяно їм гроші, аби їх перебрали на човни. Козаки зразу підпили, але не зважували ся переносити людий, тому що їх човни йшли дуже глибоко під воду. Та втікачі так довго благали, плакали й кричали, що таки їх переврано, а перевізники завернули назад. Станули на другім боці без річей, коней і поживи. Подібно переправляли ся й інші. „З берега побачили ми, як деякі інші їхали на подібних сплавах та благали жалібними голосами помочи у інших, потапали в воду то по рамена то по голову, часом покривала їх вода цілком, то знов виставляли голови з води, дехто потонув цілком; одні коні плили без їздців, інші пропадали з їздцями... Найсумнійше було дивити ся, як багато хотячи ратувати жите, мусіли палити, топити або кидати все своє, окрім грошей. Видно було, як тисячі возів, візків і коштовних карит, навантажених усякими скринями, ломано, кидано або палено. Кождий висилював свій ум у тім напрямі, аби перевезти свої річі... Одна жінщина, родом із Семигорода, з мужем і дитиною при грудях, показувала мішок із двома тисячами дукатів, обіцюючи дати їх за перевезення. Начальник над королівськими човнами зібрав не мало грошей за те, що поміж вояків всаджав по одному-двох купців...“ (565—8).

Переправлених через Дніпро було, як подає наш автор — 2000 Шведів і стілько само мазепинських і запорозьких козаків¹⁾. Між знатнішими козаками вичислені: Мазепа, Войнаровський, секретар гетьмана (Орлик) з жінкою і кошовий (Гордієнко)²⁾.

Посли з разу мусіли йти піхотою, але незабаром роздобули коней і дігнали військо, що стало ночувати коло якоїсь стоячої води.

¹⁾ Пор. дещо інші дати у Fryxella (185) і Carlsona (54). На сьому місці згадує автор про татарського мурзу, що аж тепер дістав королівську відповідь: *Mogva tartaricus ablegatus ex infasto proelio mature abscesserat et postea a rege Carolo Borysthene superato resolutionem obtinuit ad suosque dimissus fuit.* Посол сей мабуть не переходив Дніпра.

²⁾ Сей давав 300 дукатів за те, аби хто перевіз через ріку його віз.

VIII.

З опису козацько-шведської втеки через степи виймаємо ось що:

„З географічної мапи Польщі, що я носив при собі, та з оповідання багатьох знав я, що ми ввійшли на пусті 33 милеві поля (звані по польськи *dzike pole*), де з перестрахом бачили ми все пусте і без усякого сліду людської культури, та боялися дикості околиць та пустинних доріг“. Дня 13 липня (у суботу) ще досьвіта військо рушило. Без їди майже, пючи воду зі стрічних багон та хоруючи з тієї причини, ішли з ним посли. Шведи переважно мали коней, але було й таких доволі, що перерізали пішки цілу степову дорогу. Король їхав у лектиці, Мазепа у возі, наладованім грішми¹). Дня 15 липня станули над Богом. Другого дня з'явився вже з поворотом Понятовський і надпілли Турки з поживою, з чого скористали і наші посли²). Переправа наступила аж 18 липня підвечір, коли дано знати, що наближається московська погоня³). Автор боячи ся, аби їм не прийшло ся такої самої біди зазнавати тепер як і над Дніпром, вдав ся просто до короля, щоб йому дано місце між воїками. Так і стало ся⁴). Ті, що не вспіли переправити ся⁵), в часті згинули, в часті попали у неволю. „Мало згинути 500, між ними козаки, знаючи добре, що не буде їм помилування, опиралися всіма способами і боронилися аж до загину“ (577)⁶). Ніч 19—20 липня перебули посли в Очакові⁷), а 25 з військом уже рушали

¹⁾ cum quinque millioribus in aurea moneta vasique argenteis grandioribus, quae hic et antea alibi videramus (572).

²⁾ Автор подає промову баші до короля (574).

³⁾ Переїзд тривав „найменше“ годину — така широка була ріка (575).

⁴⁾ Посли не хотіли ночувати у якогось Турка, „бо він міг би, як би хотів, ограбити нас із майна і життя, замкнути у вязницю або потайки завести на корабель і продати в Царгороді, як то мало трапити ся необачним нашим козакам“ (576).

⁵⁾ Вину опізнення переправи кладе автор на зрадливе поступування очаківського баші, що за те був опісля покараний (577).

⁶⁾ Hac sua clade Sveci et Cosaci fluvium Limon, qui una cum socio suo Vieper prope trajectum in Bogum labitur, reddiderunt celebriorem (578). В помотаних назвах треба розуміти без сумніву Інгул. Цікаво, що автор ніде не згадує, буцімто треба було через нього переходити (пор. Костом., 576).

⁷⁾ При описі міста занотував автор, що Турки й Татари, продаючи всячину війську, викрикали: *horilka dobro, moloko, nardenky* (якийсь напіток) *dobro* і т. ін.

в дальшу дорогу. Окремо Йшов наперед Мазепа, окремо опісля король. Посли прилучилися до гетьманового відділу. До Дніпра дійшли 1 н. ст. серпня¹⁾), але аж 3 т. м. зблизився король до самої ріки (578, 581). Переходили від Очакова всього три села, останнє Zaomrza (579). Посли задля хороби переправилися через ріку скорше ніж військо, діставши на се рекомендацію з королівської канцелярії (582). У Бендерах забавили до 20 серпня. Того дня прилучилися посли до товариства ген. Меєрфельта, що повернув уже від царя та через Угорщину мав удастись до Швеції. Перед відходом візвав король Крмана до себе і тепер пощастило послам здобути те, чого надармо просили в Могилеві, себто грошеву підмогу у згаданій на початку сумі²⁾.

З подій у Бендерах, записаних автором, треба зазначити ось що: 16 серпня Шведи мали покутний день; проповідь мав Мих. Енеман, обговорючи останні випадки. Нещастє зводив він до десяткох ріжних причин, а між ними одна така вина: надмірне бажання підпомогти політичну волю Поляків через розширення границь держави, себто привернення України³⁾. Того самого дня прибув Меєрфельт з умовами згоди від царя, а за ним царські посланці, „між ними Скоропадський, полковник стародубський, вибраний на місце гетьмана Мазепи по його приолученню до Шведів“. Він — казали — оправдувався перед Мазепою за те, що приймив титул гетьмана, предложений царем; обіцяв бути вірним своєму гетьманові і привезти йому збунтованих козаків, як тільки прийде корисна нагода⁴⁾.

Про смерть Мазепи вже нема ніякої згадки у нашого автора.

Дня 22 серпня посланці вже в Яссах, 25 в Сучаві, 26 в Кімполунгу, 1 вересня в Сиготі, а 5 в Мункачові⁵⁾. (508—94). Дорога від Бендер описана теж докладно, але її поминаємо, як для нас мало інтересну.

¹⁾ У Костомарова (580) дата хибна.

²⁾ Авдієнція і промова записані докладно (585—7).

³⁾ *studium nimium iuvandi politicam Polonorum libertatem per dilationem terminorum regni, sive restitutione Ukraine quaesitam* (583).

⁴⁾ *Iste fertur apud Mazerram se excusasse, quod ducis titulum sibi per cz. m. oblatum acceptaverit, seque Mazerrae duci suo fidelem futurum et Cossacos rebelles adducturum, ubi occasio commoda se obtulerit, promisisse dicitur.* Се оповідання інтересне, бо нізвідки инде не знаємо ані про побут Скоропадського в Бендерах, ані про подібні відносини його до гетьмана.

⁵⁾ З поміж дальших принагідних заміток зазначимо хиба, що подано про Кімполунг: *Kampolon autem multos domos affabre ex abietibus constructas continet, nec non mercatores Rutenos varia ex merces Polonia Transylvaniaque huc adportantes* (589).

IX.

Отсє перегляд подій, записаних Крманом, що мають для нас історичну вартість. Велику частину, що оповідає про особисті випадки самих послів і ріжних інших людей, багато картин воєнного життя і т. ін. пропускаємо, хоч не одно там цікаве, не тільки з психольогічного боку, а навіть з історично-культурного. На сьому місці нас цікавить те, що має місцевий український характер, що дає певний погляд на побут і культурний стан тодішньої української людності. Між тим багато — розуміється — такого, що не має спеціального історичного значення, з нашого погляду байдужого, — все те тут пропущене також. За те доволі розкидано справді історичних рисів, з яких складається до певного рода суспільна фізіономія тодішньої України. Попробую зібрати важніші з них.

Ще попереду згадав я, що у автора слідно певний неприхильний тон до гетьмана Мазепи. Сей тон пробивається скрізь у записах, майже все, коли докладніша мова про гетьмана. Звідки воно взялося, не трудно зрозуміти. Передівсім багато покласти треба на характеристику гетьмана *ex post*, себто коли ціла шведсько-козацька кампанія скінчилася так сумно. Між Шведами панувало переконання, що причина нещастю — то нещасливий зворот короля на південь, а сьому знову причина — зазив Мазепи¹⁾). Такий погляд — хоч як невірний — панував і настроював Шведів неприхильно до гетьмана й козаків. Переймив його і наш автор, може й несъвідомо, бо ніде не висказує його ясно; противно, деякими звістками посередно заперечує вину гетьмана, про що була мова вище. Сей неприхильний тон не покидає автора і по його особистій знайомості з гетьманом у Ромнах, а навіть неприємні для послів прошення до нього в Будища могли сей той прибільшити, хоч там окрім звичайної козацької суворої форми не було ніякої вини по стороні гетьмана. Окрім заведених надій та жалю, що українська суспільність не підперла Шведів, могли тут бути й посторонні впливи. Приміром, посол познайомився з Понятовським (котрого дуже величав), а сей без сумніву виявляв свій аристократичний і польський погляд на Україну й її діячів. В кінці годі запере-

¹⁾) Такий несправедливий погляд перейшов і до деяких істориків (пор. Костомарів, 565).

чити й те, що наш гетьман не був із тих, що приковував до себе людей, навпаки умів легко робити собі ворогів. Звідки-бі не взяв ся там згаданий неприхильний тон, важний він як *argumentum a silentio*. Автор певно не забув би записати таких звісток, як охота гетьмана втекти від Шведів і поставлене буцьмто гетьманови незадоволене короля по полтавськім погромам¹⁾ — коли б вони справді були. Все те належить без сумніву у сувіт видумок. Противно, автор записав раз навіть королівську похвалу гетьманови: доказ справдішньої опіки (553).

Подібно дивить ся автор і на козацтво. Про достойників поруч Мазепи згадує мало; про Войнаровського та Максимовича говорить симпатично, про інших індиферентно. Загал козацтва в записках майже не виступає; кілька разів згадано про число козаків при Мазепі, їх активна діяльність воєнна не занотована докладно. В однім місці кидає автор на Мазепинних козаків цілком негарну тінь, хоч без фактів. У Хведерках прийшлося послам ночувати серед них, оподалік від Шведів: „Ми мусіли бояти ся не тілько неприятеля, але й козаків, бо вони запалювали ся на нас що раз більше, подразнені нами самими.“ Тут оповідається далі, як деякі купці, що жили разом із послами, грали ся в присутності козаків величими сумами грошей та заводили драчі з собою, тому посли перенеслися до іншої квартири (548—9).

Назви „козаки“ уживає автор у широкім значенню, раз як дружина Мазепи, другий раз як Запорожці, третій раз як українська людність взагалі. Тому часто трудно докладно, знати про кого саме говорить автор; хиба Запорожців звичайно (хоч не все) називає їх дійсним іменем (*Zaporovienses*). При описі переходу через ліси між Сожею і Десною згадує раз автор, що в однім селі „козаки, поховані в лісах, принесли хліба, сира і яблок, (а посли) могли дістати сир, званий тварог (*twarzoch*) й один великий хліб, що їм став на багато днів“ (506). Сим разом певно мова про українських селян, бо справдішніх козаків там не могло бути. Так само селяни в Лукнові стрічали шведсько-козацьке військо хлібом-сіллю. Однаке не всюди селяне були такі прислужні. Перед Новгородом у якомусь селі „селяни напали на шведські вози, а Шведи побили їх до крові“. Вони боялися ся, що Шведи будуть знущати ся над ними, або й забе-

¹⁾ Костомарів, 491, 565; Fröhell, 136.

рутъ силоміць із собою, та швидко переконали ся, що страх безосновний; спеціально наші посли уміли приєднати собі людий, головно дітий (511). Та нераз людність мала причину бояти ся Шведів. У Чепліївці вояки палили солому, плоти, а навіть розкидали на огонь хати, яких не було кому боронити (517); у Гадячи забрано цінні церковні предмети (533). Чим даліше, українська людність ставала неприхильнішою до Шведів, що автор занотував кількома наворотами. Де тілько можна було, роблено шкоди, або й забивано поодиноких (544). Про Запорожців говорить автор звичайно неприхильно. Посли бояться ся бути самі між ними, навіть при переправі через Дніпро, а ще більше опісля; стараються бути на нічлігах як найдальше від них. Їх автор підозріває о злодійство, забійства і т. ін., хоч не наводить майже ані одного дійсного приміру¹⁾. Тепер годі сказати, чи всі ті закиди оперті хоч у значній частині на дійсних подіях, чи може в автора виробив ся тільки такий погляд недовіря і підозріння, або й може повторене тут тілько те, що автор чув від інших. Остаточно багато могло бути і правди на тім; шведські вояки були без сумніву не дуже ліпші.

Багато місця призначає автор на зображені релігійних відносин на Україні. Ними він цікавив ся більше, ніж іншими сторонами суспільного життя і більше про них записав. Часто дає він позір на церкви, монастирі й т. ін., описуючи деколи докладно²⁾). Де міг автор, знайомив ся з духовними і провадив з ними довгі розмови на церковно-релігійні теми. Ще у Крупці на Білій Русі був він на „руськім“ уніяцькім богослуженню

¹⁾ Ось як говорить автор про козаків взагалі, вже під час утеки через правобічні степи: *Noster contubernialis Petrus Grund in Cosacos incidit et exutus omnibus suis bonis redire maluit ad germanica regimina* (669). *Praeteritis Cosaccorum stationibus ad svecica tentoria transivimus, at scientes Cosacos furtis adsvetos per mediumque svecicarum stationem tota nocte oberraturos, equis nostris solicite invigilamus* (571). *Et quia Cosacci nostri confoederati itinerisque socii Svecos, qui inter ultimos erant, ubicunque occasio erat, spoliabant alios fortunis, alios etiam vita, ideo debui de alio equo sollicitus esse* (572). *Audivimus, hic esse copiam leporum, caprearum, bubalorum, quin etiam onagrorum, vulpium aliarumque ferarum, quibus non immerito annumeraveris venatores Zaporovienses ipsis feris feriores* (573) ... primo diluculo equa illa per Cosacos vel Tataros tota nocite discursitantes abducebatur (579) і т. и. При тім усім цікаво, що автор нічого не знає про якусь бійку між Запорожцями і Мазепинцями під час бенкету.

²⁾ Про церков у Лютенці пише автор, що сам вівтарь мав коштувати 20.000 з. коз., а ціла будівля 100.000 (1 зол. = 10 ціс. грошам); взагалі церков була величава (534).

і говорив із попом¹⁾). „Був се чоловік дуже неосвічений (*rudissimus*), так що не міг добре читати навіть руських букв, жалів ся на трудність руського читання, по латинськи не зновав ані говорити ані читати, вдоволяв ся одіжкою мало відмінною від селянської“ (483). Про київського митрополита записав, що він змагається з московськими про першенство; висъявляютъ його звичайно патріархи царгородський, александрійський, антіохійський та єрусалимський (513)²⁾. У Ромнах будучи пізнав сей бік українського життя докладніше. Тут запізнав ся наперед із дядком³⁾ і сей навчив його за два дни читати по руськи. Через нього познайомив ся із роменським попом Теодором Яновським; від цього дістав псалтирь, новий завіт і требник (*ecclesiasticum rituale*) в одній книжці за ціну 7 фл., що служило йому за лектуру (526). Від того то Яновського довідав ся багато про церковні справи. Оповідано йому, що попи мають збірку проповідей на кожду неділю і свято, все таки говорять їх тілько на Різдво, Великдень і Зелені свята. Духовний уряд можна здобути підкупством і грішми у політичної влади. Деякі духовні не вміють навіть читати по руськи, все таки дістали у уряду право бути попами: як раз такий роменський протопіп (*protoprius*); давніше був він міщанином, і то не з ліпших, за те був богатий дещо. Піп пече проскури, уживаючи до того води з рік, черпаної в означених порах і в певних місяцях; муку на них приносять люди і вони буть попа, як що їм не дасть стілько проскури, скілько вони хочуть (522). Загалом усі руські духовники грубо неосвічені і страшно дурні, за те зарозумілі на старинність своєї релігії й особливу правдивість її⁴⁾. По латинськи знає ледви один на тисячку і то маленько; грецьких слів уживають, що правда, при богослуженню, але погано вимовляють і не розуміють їх. Коли раз автор зайдов до згаданого Яновського, сей привітав його словами: „Час обідати в мирі. Превелебний отче, сядіте одесную мене!“⁵⁾). І розпочала ся розмова на тему посту, бо піп хоч мав піст, їв багато, автор же нічого.

¹⁾ cum sacerdote, qualis alibi pop, alibi p̄ip appellatur (483).

²⁾ По імені називає Варлаама Ясинського (Leszinszky) та Йоасафа (Josephus) Кроковського (514).

³⁾ paetus sum cantorem ecclesiae, qui ibidem diak dicitur (521).

⁴⁾ Observavi vero in omnibus secerdotibus rutenicis crassam ruditatem et asinianam stupiditatem, magnificam e contrario de religionis suaе vetustate, episcoporum successione et totius cultus divini singulare bonitate opinionem (523).

⁵⁾ Tempus cibi vult esse in quiete. Prevelebni otče, sjadite odesnuju mene (523).

При тім зазначив автор, що руські попи в пісні дні путь горівку у шинках аж до опяніння. За те Яновський похвалився, що вони не читають єретицьких книг і не слухають єретиків, які підуть у пекло і т. ін. Коли Крман почав його переконувати, зірвав ся він і почав кричати: „Я не хочу, не хочу, не хочу ваших пояснень, ви дуже вчені, але я не хочу чути вашої науки; я маю пояснення св. отців, а ніколи не слухав теольгії, доволі з мене катехізму!“ і почав затикати вуха пальцями. Ображені посли вийшли і більше до нього не заходили. Про того самого попа розказує автор, що він признався, що не має біблії, а як потребує, то позичає у своїх вірних, взагалі не має ніяких книжок, цілими днями волочиться по огороді, пяничить із своїми вірними, починає крики, торгує, раз вибили його шведські вояки і т. ін. (524—5). Взагалі тут довідався автор про розпутне (*impura*) житє духовників, пяниченнє, сварки і бійки (526).

Кілька разів розмовляв теж автор із монахом, що був при Мазепі. Описує навіть докладніше його богослужіння, на котрим був король із міністрами (526). Автор був съвідком похорону котрогось із знатних Мазепинців (*cp̄ius M. ministri*). „Ховано його коло віттаря, на домовину покладено меч, а на груди відпущенне гріхів (*indulgentias*) і лист київського митрополита до св. Михайла і Петра, аби його впущено до неба. Однаке священик сказав, що се дано йому тільки съвідоцтво побожності“ (526).

Коли посли були в Гадячі, пізналися з міщанином Теодором Хоминським, що знов доволі латини і мав бути вчений у теольгії; тестъ його, Стефан Тишкович, був гадяцьким протопопом. Сей Хоминський розмовляв теж часто про церковні діла. Був там ще інший піп, Юрій Jerosztašovits, щось у роді Яновського¹⁾). Під час похорону одної дитини замішався між жіноцтво і на очах усіх (між ним і автора) обіймав якусь жінку, не перестаючи співати і читати молитви; за ним подібно робили й інші присутні (533). Дізnav ся теж автор від тих попів, що семилітні хлопці й дівчата уміють уже грішити вповні (535).

Інтересну розмову мав автор зі згаданим монахом (3 липня). Коли зійшла розмова на лютеранство, показав ся сей мо-

¹⁾ Був він при церкві Матері Б., котрої парох Іван Борзовський утік перед Шведами; ті знов забрали з церкви все, клейноти, книжки, чаши і всі ризи (533); без сумніву так мусіли робити і в інших місцях.

нах багато розумнійшим від Яновського. Він впевняв автора, що руська церков має отримати з лютерською; на доказ показав йому рукопис твору, писаного Теофаном (*Theophororum*) Прокоповичем до кенігсберських теольгів, де висказано сю гадку. Коли вони про се розмовляли, надіхав якийсь знатний Українець (*nobilis gutenbergae familiae addictus*), а довідавши ся, що Крман лютеранин (шведської віри), якийсь час слухав розмови, аж нараз нагнав коня і звертаючи ся до автора сказав: „Я не хочу вашої релігії, хоч вона похвальна, і радше хочу разом із іншими, що почитають П. Д. Марію, велику богиню (!) нашу, умирати, умирати!“ (553).

Автор наш пізнав ся теж під час утеки через степи з січовим попом. „Він виславлював дуже релігійність Запорожців, що то день і ніч славлять Бога, поневіряють своїм здоровлем у постах більше аніж інші козаки й Русини, приходять дуже чиленно на щоденні богослужіння, усі живуть без жінок, хлопців узятих з поза меж своєї вітчини навчають воєнного ремесла, карности, поміркованости й чистоти, зносити голод, спеку та холод, і вони від дитини привикають до того, що нераз при скажені морозі члени тіла їм обмерзають, все те однаке зносять байдужно і не жаліють ся на суворість“. Дальше оповідав йому сей піп про воєнні дії Запорожців, про походи на Царгород, а коли Крман закинув про козацьке розбишацтво (*latrocinia et ruyatice*), назвав він се добрими прикметами, не хибами; за те автор назвав його сліпим самолюбцем (*caecus sibi que placens*) (573). Шкода, що Крман не записав, як мотивував сей піп свою похвалу Запорожцям за їх розбишацтво.

* * *

Отсе старав ся я вибрати з записок Крмана все те, що має історичну вартість для нас та провірити його критично. З усього виходить, що в них маємо одно з найцікавіших съвідоцтв чужинця про Україну з початку XVIII ст. Побіч доповнення знаних уже нам фактів з інших жерел, маємо тут дещо відмінного, що позволяє оцінювати події з іншого боку, маємо навіть відомості цілком нові, незвісні з інших жерел, а знов інші позволяють нам розвязувати часті неясності і суперечності, подібані в дотеперішніх жерелах у дотеперішніх істориків. Побіч того автор відслонив нам у своїх записках деякі боки культурного життя тодішньої України. Сумний се образ,

та він добре годить ся з тим історичним моментом. Коли читаємо у чужинця сі неприхильні характеристики української суспільності, проти волі навіть пригадують ся нам подібні записи з по-бути на Україні, роблені половину століття перед тим — антіохійського патріярха Макарія... Яка величезна ріжнича між ентузіазмом для української культури половини XVII ст., а неприхильним зображенням культурного занепаду, майже варварства тієї ж самої країни, тілько пів століття пізнійше!

Певно, неоднаковість сих обох образів до певного ступня тільки суб'єктивна: інакше дивився на Україну й її людий азійський православний духовний, а інакше середньоєвропейський протестант; та ще більше певне й те, що сі образи дійсно неоднакові об'єктивно. Така друга половина XVII ст. — то Руїна...

Подорожний лист Крмана від гетьмана Мазепи.

Joann Mazepa, hetman wojsk zaporošskych s oboich storon Dnč-pra, slavneho svjateho apostola Andreja i biloho orla kavaler.

Oznaymujem sim podorožnym listom našim, každomu komu kolvek o tom vidati naležit, a osoblive v panství najjasnišoj porty ottomanskoj, ich milostam panom vlastelinom y vsjakoj kondicij y dostenjenstva ljudem; tuže i panom starostinam (?) i vsemu staršomu i menšomu vojsk zaporožskych, horodovoho i nizoveho rejmentu našeho tovarystvu: yš ich milost, pan Daniel Kerman i Samuil Pohorskij s prostymi svoimi ljudmi, poslanymi (sic!) z panstva vengerskeho ot najjasnijšeho ksionženzia j. m. sedmihrodskoho, byli v pevných tohož panstva vengerskeho interesach u dvoru n. Karolja, j. m. švedskoho, ktorij teper z naležitoju otpravoju čerez panstva n. porty ottomanskoj vo svoja sy povoročajut, začim aby vsjuda onich z panstva vengerskeho poslannikov dobrovolne bez zadržanja propustiano, i jakoj by potrebovali učinnosti, točy (?) visvidčaty nečormonljano (?) velice ich m. panov vlastelinov v panstvi najjasnišoj porty ottomanskoj žadajem i prosim, obecujjey (sic!) susidstvennoju prijazniju toč vzajemstvovati; staršinam zas rejmentu našeho vojsk zaporožskich horodovoho i nizovoho pilno prikazujem. Dan v hlavnich kvarterach v Budíšej (Будищах), marta 30 roku 1709. Zvyšmenovan. hetman a kavaler b. orla vlastn. r. m. p.

Печатка: козак при шаблі зі стрілами, в окілі напис: Pečat maloї Rossiji (?) vojska pečerskeho (sic! зам. иль царского) presvitloho (м. б. величества).

,Dr. C. Томашівський.